

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2014 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2014

1

Vilnius 2015

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2014

1

Vilnius 2015

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Abiejų Tautų Respublikos jaunuoliai, studijavę Fryzijoje

Ferenc P o s t m a. **Studenci z Rzeczypospolitej we fryzyjskim uniwersytecie we Franeker (Spis nazwisk i bibliografia)**. Kraków: Collegium Columbinum, 2014. 195 p. ISBN 978-83-7624-039-8

Šioje recenzijoje aptariama Amsterdamo universiteto profesoriaus Ferenco Postmos knyga, skirta Franekerio universiteto studentams, kilusiems iš Abiejų Tautų Respublikos žemių. Jaunuoliai iš Lenkijos bei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pradėjo vykti į šį universitetą praėjus keliems dešimtmečiams po jo įkūrimo XVI a. pabaigoje.

Daugelio Europos šalių istorijoje XVI amžius vadinamas aukso amžiumi. Jo simboliais tapo renesansas kultūroje ir mene, laisvą žmogaus raidą teigiantis humanizmas, didžiųjų geografinių atradimų paskatintas noras pažinti pasaulį ir, žinoma, – religinis sąjūdis, kuriam pradžią davė Martynas Liuteris. Šis sąjūdis atvedė į reformatų (protestantų) tikėjimo atsiradimą, sukėlė iki tol nematytą žinių troškimą, poreikį jas įgyti ne tik gimnazijos, bet ir universitetiniu lygmeniu. Kilmingųjų sluoksnyje tapo įprasta, ypač XVII a., leisti savo atžalas į edukacines keliones. Studijos universitetuose buvo įtraukiamos į *grand tour* – kilmingo jaunimo edukacinių kelionių programą.

Lenkijos ir Lietuvos valstybėje – Abiejų Tautų Respublikoje nepavyko įsteigti aukštosios protestantų mokyklos. Nei kalvinistų (evangelikų reformatų) Vilniuje, nei liuteronų Gdanske, Elbinge, Kulme ar Torunėje. Respublikos protestantai, norėdami studijuoti savo religinėje aplinkoje, turėjo rinktis užsienio universitetus. Dažniausiai rinkdavosi studijas leno saitais su Respublika iki XVII a. vidurio susietos Prūsijos kunigaikštystės sostinėje – Karaliaučiuje veikusį universitetą. Pirmiausia dėl artumo, bet svarbi paskata buvo ir kunigaikščio Albrechto skirtos stipendijos protestantų jaunuoliams iš Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Vokietijoje lenkų ir lietuvių jaunimą

nuo XVI a. šešto dešimtmečio ėmė vis labiau vilioti studijos Heidelbergo universitete, vadinamojoje Ruppertinoje. Šis universitetas tuo metu išgyveno savo šlovės metą, buvo vadinamas Vokietijos Ženeva arba Trečiaja Ženeva. Mat po Ženevos ir Leideno universitetų buvo trečias kalvinistų mokslo centras. Heidelberge studijavo per tris šimtus studentų, kilusių iš Abiejų Tautų Respublikos žemių¹. XVI a. aštuntame dešimtmetyje ypač išpopuliarėjo studijos Altdorfo bei Strasburgo universitetuose, devintajame dešimtmetyje studentai iš Respublikos ėmė rinktis ir Marburgo universitetą. Savo universitetais ėmė garsėti ir Nyderlandai. Šiaurinėse šios šalies provincijose, kuriose nugalėjo Reformacija ir kurios pagal svarbiausios jų vardą populiariai vadinamos tiesiog Olandija, 1575 m. buvo įkurtas Leideno universitetas. Jis kaip magnetas traukė studentus iš Respublikos. Tačiau daugelis jų rinkosi studijas ir netolimoje Fryzijos provincijoje Franekerio mieste įsikūrusiame universitete. Čia ypač populiarius buvo Teologijos fakultetas. Taip pat studijuota olandiškuose Groningeno bei Utrechto universitetuose.

Recenzuojamas darbas yra pirmasis, skirtas iš Abiejų Tautų Respublikos kilusiems studentams, pasirinkusiems mokslus būtent Franekerio universitete. Ši aukštoji mokykla buvo įkurta 1585 m., praėjus dešimtmečiui po Leideno universiteto įkūrimo. Universiteto Franekeryje steigimo iniciatorius ir fundatorius buvo Fryzijos, Groningeno ir Drentės (Drenthe) provincijų valdytojas – štalthalteris Nasau-Dilenburgo grafas Viljamas Liudvikas (Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg, William Louis). Universitetas iš karto buvo įsteigtas kaip pilnas, t. y. turėjo keturis fakultetus – filosofijos, medicinos, teisės ir teologijos. Ši aukštoji mokykla turėjo tapti protestantizmo bastionu kovoje prieš Ispanijos, išlaikiusios savo valdžią pietinėse Nyderlandų provincijose (Belgijoje), pastangas sugrąžinti katalikybės dominavimą ir šiauriniuose Nyderlanduose. Franekerio ir kitų čia įsteigtų universitetų pirminis tikslas buvo aprūpinti Nyderlandų šiaurines provincijas gerai išsilavinusiais protestantų dvasininkais – ministrais. Jie turėjo pakeisti Reformaciją priėmusius bei „perauklėtus“ buvusius katalikų kunigus.

Fryzijos provincijos valdžia puikiai aprūpino Franekerio aukštąją mokyklą. Tai leido pritraukti daugelį žymių mokslininkų. Iš garsesnių paminėtini Johanas Drusius (Johannes Drusius, Johannes van den Driesche) (1550–1616), hebrajų kalbos profesorius, ar iš Liubeko kilęs teologijos *profesor primarius* Martynas Lydijus (Martinus Lydius) (1539–1601). Naujasis universitetas turėjo savo spaustuovę. Pirmasis spaustuvininkas buvo garsus savo amato meistras, iš Antverpeno kilęs Egidijus Radejus (Aegidius Radaeus, Gillis van den Rade). Spaustuovė aprūpino leidiniais ne tik universitetą, bet ir Fryzijos provincijos valdžią².

¹ J. Duda, Z. Pietrzyk, Wybrane uniwersytety niemieckie na małych formach, cz. II, *Alma Mater*, nr 95, 2007, s. 44.

² *Hebrew Typography in the Northern Netherlands, 1585–1915*, ed. L. Fuks, R. G. Fuks-Mansfeld, Leiden, 1984, p. 66; S. Sybrandy, *Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer*, Leeuwarden, 2004 (olandų kalba); 2005 (fryzų kalba).

Fryzija – viena iš septynių Jungtinę Nyderlandų Respubliką (Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) sudariusių provincijų, labiau nei kitos puoselėjo savo autonomiją. Stiprus universitetas galėjo būti suvokiamas kaip vienas iš veiksmų, stiprinusių provincijos savarankiškumą. Daug lėšų buvo skiriama tam, kad būtų pritraukiami profesoriai iš kitų akademinio mokslo centrų. O išplėtota stipendijų sistema leido studentams išsilai-kyti, net ir disponuojant santykinai nedidelėmis asmeninėmis lėšomis. Studijoms netoli-mame Leidene reikėjo daugiau pinigų. Franekerio universitete buvo neblogo biblioteka, reprezentacinių išlaidų fondas.

Universiteto veiklos pradžia buvo daug žadanti. Ypač sparčiai daugėjo studijuojančių teologiją. Aukštoji mokykla džiaugėsi puikia reputacija, pritraukdavo studentų iš tolimų kraštų. Be to, ji tapo ir tranzito punktu daugeliui puritonų, bėgusių iš Anglijos nuo Vilja-mo Laudo (William Laud), anglikonų Londono vyskupo (1628–1633), vėliau – Kenter-berio arkivyskupo (1633–1645) inicijuotų persekiojimų. Po studijų Franekeryje daugelis jų išvyko į galutinį savo klajonių tikslą – Šiaurės Ameriką³. Studentų skaičius universitete svyravo. Padėtis pablogėjo XVIII a. pabaigoje. 1785 m. štathalteris Viljamas V (Wil-lem V van Oranje-Nassau) labai sumažino universitetui skiriamas lėšas. Nuo 1787 m. ėmė drastiškai mažėti studentų skaičius. 1795 m. jų teliko aštuoni. 1811 m., prancūzų okupacijos metais, Napoleono dekretu Olandijoje buvo uždaryti trys universitetai – Fran-ekerio, Hardervijko (Harderwijk) ir Utrechto. Vietoje aukštųjų mokyklų buvo įsteigtos gimnazijos, kurios veikė 1815–1843 m. Tik Utrechte 1815 m. pavyko atkurti universitetą. Hardervijkas ir Franekeris niekada nebeatgavo akademinio centro statuso.

Visuose keturiuose Franekerio universiteto fakultetuose per jų gyvavimo laikotarpį iš viso dėstė 170 profesorių: 43 – teologijos, 39 – teisės, 27 – medicinos, 30 – humani-tarinių mokslų, 31 – filosofijos. Groningeno universiteto profesorius Goffe Th. Jesma teigia jų buvus kiek daugiau – 198⁴. Dėstė Franekeryje ir du profesoriai iš Lenkijos: Janas Makowskis (1588–1644) ir jo mokinys Mikołajus Arnoldas (1618–1680). Abu buvo teologai. Per 226 universiteto gyvavimo metus čia studijavo beveik 15 tūkst. studentų. Kas trečias buvo atvykęs iš užsienio. Daug buvo lenkų ir vengrų, ypač iš Transilvanijos, kurioje buvo stipri protestantų bendruomenė. Iš viso Franekerio universitetą baigė 2027 studentai.

³ Galima spėti, kad studijų laikų pažintys su iš Abiejų Tautų Respublikos kilusiais studentais paskatino Šiaurės Amerikoje įsikūrusius olandų kolonistus kviestis ten ir evangelikus iš Respublikos. Tikrai žinoma, kad vienas garsiausių Franekerio universitetą XVII a. baigusiu ir į Ameriką išvykusiu kolonistų – Peteris Stuyve-santas, paskutinis olandų valdytos „Naujųjų Nyderlandų“ kolonijos generalinis direktorius (1647–1664), prašė atsiųsti jam į Naująjį Amsterdamą, būsimąjį Niujorką – iš savo tėvynės priverstus emigruoti „lenkus“. Į kvietimą buvo atsiliepta. Į „Naujuosius Nyderlandus“ nuvyko grupė išeivių iš Abiejų Tautų Respublikos evangelikų reformatų bei antitrinitorių, pvz., Olbrachtas Zaborowskis, Danielius Liczko, Konradas Kurcjuszcas.

⁴ *Universiteit te Franeker, 1585–1811, bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, ed. G. T. Jensma e.a., Leeuwarden, 1985, p. 73–89.

Profesorius Ferencas Postma parengė Franekerio universiteto studentų, kilusių iš Abiejų Tautų Respublikos žemių, sąrašą, remdamasis publikacija „Album Studiosorum Academiae Franekerensis“⁵. Sudarytas sąrašas apima 1613–1750 m. laikotarpį. Knygoje taip pat pateikiamas šių studentų akademinų publikacijų bibliografinis sąrašas. Autorius teigia, kad į 1987 m. paskelbtą Vaclovo Biržiškos parengtąjį iš Lietuvos kilusių ir užsienio universitetuose studijavusių studentų sąrašą⁶ dauguma Franekeryje studijavusiųjų nebuvo įtraukti (p. 11). Prof. F. Postmos knygos leidėjas prof. Wacławas Waleckis savo rašytame įvade atkreipė skaitytojų dėmesį į tai, kad nustatant studentus, kilusius iš Respublikos žemių, reikėjo atrinkti asmenis, apibūdinčius save kaip *Polonus* ar *Lithuanus*. Tie iš jų, kurie savo valstybėje tapatinosi su rusėnais, žemaičiais ar mozūrais (mazoviečiais), nepabrėžė to įsirašdami į Franekerio universiteto studentus. Tiesa, įdėmiai skaitant studentų sąrašą pavyko rasti vieną „žemaitį“⁷. Prof. F. Postma nustatė 225 studentus, kilusius iš Abiejų Tautų Respublikos žemių (p. 13–28), ir dar 60 studentų iš Gdansko (p. 169–172), kuris taip pat priklausė Respublikai. Sąrašas apima ir čia tik pradėjusius akademinės studijas, ir jas tęsusius, ir tuos, kurie universitetą baigė įgydami aukštąjį išsilavinimą. Įvade autorius atkreipė dėmesį į tai, kad bandant suskirstyti studentus pagal kilmės kraštą (tautybę) nebuvo galima akylai remtis tuo, kaip savo tautybę nurodydavo studentai, įsirašdami į universitetą. Kartais šis kriterijus nepasiteisina. Pavyzdžiui, žinome, kad iš Lietuvos buvo kilęs ir lietuviu save laikęs Samuelis Boguslavas Chyliński (Samuel Bogusław Chyliński), istorijos tyrinėtojas pažįstamas kaip Biblijos vertėjas į lietuvių kalbą. Tačiau 1654 m. gegužės 5 d. įsirašydamas į Franekerio universitetą, į teologijos studijas, jis apibūdino save kaip *Polonus* (p. 23). 1657 m. jis išvyko į Londoną, vėliau iš ten – į Oksfordą. Tokių iš Lietuvos kilusių studentų būta ir daugiau⁸. Istorijos tyrinėtojas gali būti įdomus faktas, kad studijuoti Franekeryje 1660 m. pradėjo ir vienas Vilniaus žydas – Juozapas Limanas „Vilniškis“, tiesa – buvo nurodyta, kad jis rengėsi priimti krikščionių tikėjimą⁹. Kilusių iš Respublikos žemių Franekerio studentų skaičius

⁵ *Album studiosorum Academiae Franekerensis: (1585–1811, 1816–1844)*, 1: *Naamlijst der studenten*, ed. J. Sybrandus, A. Focema, Franeker, 1968.

⁶ V. B i r ž i š k a, *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII a.*, redagavo ir papildė M. Biržiška, su A. Šapokos įvadu, Chicago, 1987, p. 37–173.

⁷ F. P o s t m a, *Studenci z Rzeczypospolitej we fryzyjskim uniwersytecie we Franeker (Spis nazwisk i bibliografia)*, Kraków, 2014, s. 21: *Andreas Friczonomicz, nobilis Samogitia (1647 01 27)*.

⁸ Ten pat, p. 21: 1651 m. rugsėjo 26 d. įsirašė du žymios Žemaitijoje Bilevičių giminės jaunuoliai: Melchioras Jonas ir Jurgis Kristupas (*Melchior Johannis Bylewits, nobilis Polonus, jur.; Georgius Christophorus Bylewits, nobilis Polonus, jur.*). Gali būti, kad su Lietuvoje žymia pastorių Božimovskių gimine reiktų sieti 1663 07 08 į teologijos studijas įsirašiusį *Johannes Bursemonus, Polonus* (Jonas Božimovskis?) (ten pat, p. 23).

⁹ Ten pat, p. 23: *Joseph Lipman Wilinsky, Lithuano – Ebraeus, christianus katègoumenos, gratis inscriptus (1660 08 10)*.

nėra toks įspūdingas, kaip studijavusiųjų Leidene ar Frankfurte prie Oderio: Leidene maždaug per tą patį laikotarpį studijavo 710 studentų, o Frankfurte prie Oderio – 774 studentai, atvykę iš Respublikos¹⁰.

Rengdamas knygą autorius tikėjosi ją išleisti Lietuvoje, todėl įvade yra daug konkrečių pastebėjimų būtent apie „lietuviams“ užsirašiusius studentus. Prof. F. Postmai pavyko nustatyti tik 25 studentus, kurie įsimatrickuliuodami Franekeryje užsirašė kaip *Lithuanus*. Daugumos jų vardai ir pavardės autoriaus išvardyti įvade¹¹. Tarp jų randame ir gana žinomų asmenų. Tai Jonas Božimovskis (Jan Borzymowski), kuris po mokslų Slucko gimnazijoje ir studijų Leidene 1637 m. įsimatrickuliuavo Franekeryje. Iš garsesnių dar paminėtini Motiejus Krasnoweckis (Mateusz Krasnowiecki) (įsimatrickuliuavo 1636 m.), Jonas ir Mikalojus Gruževskiai (Grużewscy) (1638), Jonas Progulbickis (Jan Progulbicki) (1645), kuris kiek vėliau – 1647 m. įsimatrickuliuavo Leideno universitete, Grigalius Holovčinskis (Grzegorz Hołowczyński) (1638), Stanislovas Ščuka (Stanisław Szczuka) (1638), Povilas Andrius Liubejevskis (Paweł Andrzej Lubiejewski) (1668) (p. 9–10).

Pirmieji žinomi Franekerio universiteto studentai, kurie įsirašydami apibūdino save kaip *Polonus*, savo mokslus pradėjo 1613 m. spalio 24 d. Tai buvo Janas Makowskis, Janas Demetrius, Christianas iš Gorajo Gorajskis bei du *famulai* – Janas Janutius ir Józefas Biskupskis. Pastarasis vėliau tapo kalvinistų gimnazijos Belžicuose¹² rektoriumi (p. 13). Janas Makowskis buvo jaunųjų Sienieškių ir Gorajskių globėjas, kartu su jais anksčiau jau lankęsis kituose universitetuose Vokietijoje: Marburge, Heidelberge, Leipcige, Vitemberge. Maždaug tuo pačiu metu kaip ir Makowskio globotinis Christianas Gorajskis Franekeryje 1616 m. Leideno universitete studijas pradėjo kita Gorajskių atžala – Zbigniewas¹³. 1614 m. Janas Makowskis, žinomas taip pat kaip *Johannes Maccovius*, Franekerio universitete tapo teologijos daktaru, 1615 m. – extraordinariniumi profesoriumi, o dar po metų – ordinariniumi profesoriumi. Du kartus – 1617 ir 1633 m. buvo universiteto rektorius. Kalvinistų teologai ir Olandijos Reformatų Bažnyčios istorikai jį pripažįsta

¹⁰ N. H a n s, Polish Protestants and their Connections with England and Holland in the 17th and 18th Centuries, *Slavonic & East European Review*, vol. 37, no. 88, 1958, pp. 216, 217.

¹¹ „Lietuviais“ užsirašę studentai: Johannes Litomirszky (Jan Litomirski) (1633), Matthias Krasnowiecki (1636), Johannes Borzymowski (1637), Georgius Holowczynski (1637), Samuel Abramowicz (1637), Johannes ir Nicolaus Grużewscy (Jonas ir Mikalojus Gruževskiai) (1638), Adamus Rzendzina (1638), Johannes Fronckiewicz (1638), Johannes Progulbicki (1645), Johannes Audziejewicz (1645), Theodorus Skrocki (1648), Christophorus Wichert (1661), Paulus Andrae Lubiejewski (1661), Aleksander Nicolai (1662), Samuel Audziejewicz (1674), Georgius Skrocki (1678), Adamus Wolck (1678), Johannes Kuiakowski (Kurnatowski(?)) (1750). Prie lietuvių F. Postma dar priskyrė šiuos studentus: Johannes Halesius (1638), Johannes Szydowski (1640), Carolus ir Johannes Ogiński (1641).

¹² Belžycės – miestas Lenkijos karalystės Liublino vaivadijoje. Calvinistų gimnazija čia veikė 1618–1663 m.

¹³ H. H e i t z m a n, Gorajski (Gorajski) Zbigniew h. Korczak, *Polski słownik biograficzny* (toliau – *PSB*), t. 8, Wrocław–KraKów–Warszawa, 1959–1960, s. 285.

kaip vieną iškiliausių to krašto kalvinistų religinės minties teoretikų¹⁴. J. Makowskis buvo vedęs Antje van Eilenburg (Antje van Uylenburg), garsiojo dailininko Rembranto (Rembrandt Harmenszoon van Rijn) žmonos Saskijos van Eilenburg (Saskia van Uylenburgh) seserį. Taigi, buvo dailininko svainis. Praėjus penkeriems metams po Jano Makowskio įsimatrikuliavimo, t. y. 1619 m., Franekeryje studijas pradėjo jo brolis Jakubas Makowskis, prieš tai jau studijavęs Vokietijoje. Po kiek laiko Jakubas tęsė mokslus netolimame Groningeno universitete, o grįžęs į Lenkiją tapo Torunės sindiku. Trečiasis iš brolių Makowskių – Samuelis po studijų Marburge, Franekeryje ir Groningene grįžęs į tėvynę, tapo garsiu medicinos daktaru. Jano Makowskio mokinys ir darbų leidėjas buvo jau anksčiau minėtas Mikołajus Arnoldas, sėmęsis mokslų Groningeno, Leideno ir Utrechto universitetuose, kurį laiką gyvenęs Anglijoje, o nuo 1641 m. įsikūręs Franekeryje. Pradžioje studijavo universitete, vėliau jame dėstė teologiją, o 1651 m. tapo daktaru. Keturis kartus – 1653, 1661, 1671 ir 1676 m. buvo universiteto rektoriumi¹⁵. Tarp kitų iš Lenkijos kilusių Franekerio universiteto studentų paminėtinas Andrzejus Węgierskis (1628), religinių tekstų autorius ir Reformacijos istorikas. Taip pat čia studijavo keli garsiojo XVI a. lenkų literato Mikołajaus Rejaus ainiai – Andrzejus, Bogusławas ir Władysławas. Nemažas būrys į Franekerį studijuoti iš Lenkijos atvykusių jaunuolių anksčiau mokėsi Lešno¹⁶ gimnazijoje, buvo garsiojo jos dėstytojo Jano Amoso Komenskio (Jan Amos Komenský) mokiniai. Iš jų paminėtinas Bogusławas Leszczyński (1632). Po mokslų Lešno gimnazijoje Franekeryje toliau žinių siekė garsios pastorių giminės – Cassijų atžalos: Janas Gersonas Cassius (1685) bei Davidas (1694), vėliau tapęs Lešno gimnazijos rektoriumi.

Antroje F. Postmos knygos dalyje pateikiamas disputų sąrašas. Pirmiausia – mokomųjų (pratimų) disputų (*disputationes exercitii gratia*) (p. 32–130), o toliau – disputų, kurių tikslas buvo gauti akademinį laipsnį – magistro ar daktaro (*disputationes pro gradu*) (p. 131–132). Dalyvaujanti pirmojo tipo disputuose studentai, vadovaujami profesoriaus, mokėsi disputo vedimo meno. Tokie disputai buvo visų fakultetų – laisvųjų menų, teologijos, teisės ir medicinos studijų programose. Kai kurie studentai, įkvėpti savo vadovų profesorių, disputavo daugelį kartų. Pvz., Janas Litomirskis bei jau minėti du iš Lietuvos atvykę studentai – Jonas Progulbickis, Povilas Andrius Liubiejevskis. Antrosios rūšies disputuose sėkmingai pasirodė ir mokslinius laipsnius įgijo septyni asmenys, atvykę iš Abiejų Tautų Respublikos: Janas Makowskis (1614, teologija), Mikołajus Arnoldas (1651, teologija), Janas Szydłowski (1651, teologija), Aleksandras Nicolai (1667, teologija). Pastarasis anksčiau mokėsi Kėdainių gimnazijoje, studijavo Groningene. Dar

¹⁴ S. Kiedroń, Jan Makowski (1588–1644). Polski teolog we fryzyjskim Franekerze, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 40, 1996, s. 47.

¹⁵ M. S i p a y ł ó w n a, Arnold Mikołaj (1618–1680), *PSB*, t. 1, Kraków, 1935, s. 164.

¹⁶ Lešnas – miestas Lenkijos karalystės Poznanės vaivadijoje. Nuo 1626 m. čia veikė evangelikų – čekų brolių įkurta gimnazija.

mokslineis laipsnius Franekeryje įgijo Povilas Andrius Liubejevskis (1669, teologija), Janas Lindonowskis (1670, medicina), Janas Surikas (1748, medicina). Prof. F. Postma savo knygoje išvardija apgintų disertacijų pavadinimus ir nurodo vadovų pavardes.

Trečioje recenzuojamos knygos dalyje – „Miscellanea“ (p. 133–142) autorius išvardija Franekerio universiteto studentų ir profesorių, kilusių iš Abiejų Tautų Respublikos, rašytus proginis kūrinius, eilėraščius, panegirikas, laudacijas ir pan. Iš produktyviausių autorių paminėtini Janas Makowskis ir Janas Szydłowski.

Labai įdomi yra knygos dalis, skirta tiems iš Abiejų Tautų Respublikos kilusiems studentams, kurie prieš ar po studijų Franekeryje dar studijavo ir Leideno universitete, dalyvavo ten vykusiuose disputuose. Iš jų paminėtini, pvz., Jonas Progulbickis, Janas Audziejewiczius, Janas Halesius. Autorius pateikia tokių disputų pavadinimus, nurodo profesorių pavardes.

Galiausiai priede nr. 2 „Podscriptum Leyda“ (p. 159–160) autorius pateikia Leideno universitete vykusių disputų pavadinimų sąrašą tų iš Respublikos kilusių studentų, kurie, kaip atrodo, nebuvo studijavę dar ir Franekeryje. Tokie buvo, pvz., Samuelis Augustas Cassius, Janas Samuelis Tobianus, Davidas Behras, Pawełas Ludwikas Cassius, Alexanderis Hulewiczius. Priede nr. 3 (p. 161–163) prof. F. Postma pateikia informaciją apie įrašus štambuchuose. Tarp įsirašiusių paminėtini, pvz., Janas Makowskis, Aleksandras Nicolai, Janas Danielius Beginas. F. Postma taip pat pateikia informaciją apie dvi lietuvių kalba parašytas panegirikas. Pirmosios autorius buvo Jonas Progulbickis. Ja buvo šlovinamas Laurentius Banckas, 1647 m. tapęs Franekerio universiteto teisės fakulteto profesoriumi. Antrąją lietuviškąją panegiriką parašė Samuelis Rečinskis (Samuel Rzeczyński). Ji buvo skirta studijų kolegai, kilusiam iš Fryzijos, Kondradui Vigilisui Jheringui. Pastarasis 1654 m. sėkmingai apgynė mokomąjį disputą iš teisės. Prof. F. Postma mini, kad abiejų šių lietuviškų panegirikų fotokopijas jis 2011 m. perdavė dr. Sigitui Narbutui, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos direktoriui (p. 163). Be to, prof. F. Postma dar pažymi, kad panegirikų rinkinyje taip pat yra šių iš Respublikos kilusių autorių eilės: Mikołajaus Arnoldo (lenkų kalba), Jano Kraińskio (lotynų), Jano Audziejewicziaus (lotynų). Kaip įdomybę F. Postma aprašo „ypatingą“ Jano Nemoreckio istoriją. Iki studijų Franekeryje jis mokėsi Elbingo gimnazijoje. Franekerio universitete pasižymėjo tuo, kad daug kartų dalyvavo mokomuosiuose disputuose *pro gratia*, kuriems vadovavo įžymūs profesoriai. Nemoreckis itin dažnai pirkdavo knygas ir dėl to įklimpo į skolas, jam nebuvo leista išvykti iš Franekerio. Leidimą gavo tik pasirašęs pasižadėjimą gražinti visas skolas ir palikęs užstatu savo biblioteką. Tada grįžo į savo gimtąją Mažąją Lenkiją. Nežinome, kuo baigėsi ši istorija. Tačiau Nemoreckio knygos neabejotinai taip ir liko Franekeryje, kai kurios jų ten tebėra iki šiol. Šis epizodas iki šiol nebuvo paminėtas istorikų darbuose, nors pats J. Nemoreckis dėmesio sulaukė. Jo vardas ir pavardė yra paminėti Stanisławo Tworeko straipsnyje, skirtame užsienyje studijavusiems jaunuoliams

iš Mažosios Lenkijos¹⁷. Nors straipsnyje aptariami panašūs nutikimai, tačiau ši Franekerijoje nutikusi istorija straipsnio autoriui nebuvo žinoma. Nemoreckio garantinis raštas, kuriuo paliekama užstatu jo sukaupta biblioteka, prof. F. Postmos publikuojamas ištiesai. Panašių istorijų nutikdavo ne taip jau retai, ir Abiejų Tautų Respublikos evangelikų reformatų sinodai daug kartų buvo priversti siųsti pinigus, kad padengtų studentų skolas. Taip atsitiko ir iš Lietuvos į Franekerį atvykusiam Jonui Progulbickiui, kuriam neleista išvykti, kol negrąžins skolų. Tarp jo kreditorių buvo ir žinomas spaustuvininkas Urlicus Balckas (p. 168).

Prof. F. Postmos knyga yra kruopščių daugiamečių paieškų daugelyje Europos bibliotekų vaisius. Tai patvirtina ir knygoje įdėtas įspūdingas šių bibliotekų sąrašas. Darbo pabaigoje įdėta 19 fotokopijų – išspausdintų disputų, vykusių Franekerio universitete ir paminėtų prof. F. Postmos knygoje, tituliniai puslapiai. Taip pat čia yra Jano Szydłowskio lenkiškai rašyta panegirika ir dar keletas trumpų žinučių. Deja, iliustracijos nėra aprašytos, kas apsunkina jų panaudojimą. Juo labiau kad kai kurios fotokopijos nėra itin kokybiškos.

Recenzuojamas darbas Lenkijoje leidžiamų tyrinėjimų kontekste nėra unikalus. Užsienyje studijavusių studentų sąrašai buvo skelbiami ir anksčiau. Tai vertingas šaltinis, ypač kultūros istorikams, tyrinėjantiems iš Abiejų Tautų Respublikos kilusių studentų interesus ir pasiekimus studijų užsienyje metu. Pritariu knygos leidėjo prof. Waclawo Waleckio minčiai, jog kultūros istorikai prof. F. Postmos knygoje galės rasti puikios medžiagos tolesniems savo tyrimams, kad ir universitetinių disputų tematikos analizei. Tai gali praversti ieškant konkrečioms „nacijoms“, regionams, universitetams būdingų savitų bruožų ar bandant atskleisti su laiku vykusias disputų tematikos permainas. Prof. F. Postmos pateikta medžiaga parodo ir studentų, kilusių iš įvairių geografinių regionų, tarpusavio ryšius.

Mano dėmesį patraukė knygoje atskleidžiamas faktas, kad iš Abiejų Tautų Respublikos kilę studentai puikiai pritapo svetimose aplinkose, daugelis jų aktyviai dalyvavo universiteto moksliniame ir kultūriniame gyvenime. O kai kurie (Makowskis, Arnoldas ar, galiausiai, anksčiau – dar iki Franekerio universiteto įkūrimo taip pat Fryzijoje veikęs įžymus Reformacijos veikėjas Janas Łaskis (1499–1560)) vaisingai prisidėjo praturtinant Europos reformacijos mintį. Tai rodo, kad nuomonė, jog Lenkijos ar visos Abiejų Tautų Respublikos Reformacija neišugdė savo iškilų teologų, yra klaidinga. Kita vertus, su tam tikru liūdesiu tenka konstatuoti, kad negalėdami laisvai vystyti savo veiklos Lenkijoje ar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jie kėlėsi ar buvo verčiami išvykti į svetimus kraštus ir tuo pačiu jau ten, užsienyje turtino kalvinistinę teologinę mintį.

¹⁷ S. T w o r e k, Kontakty alumnów prowincji małopolskiej z ośrodkami zagranicznymi do połowy XVIII wieku, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, sectio F, vol. 20, 1965, s. 79.

Prof. F. Postmos knyga buvo išleista Krokuvoje veikiančios leidyklos „Collegium Columbinum“ lėšomis, kaip knygų serijos „Knygos be briaunų“ („Książki bez kantów“) pozicija. Šioje serijoje leidžiamos mokslinės, mokslo populiariamosios knygos bei literatūriniai tekstai. Išskirtinis šios serijos knygų bruožas – nedidelis formatas ir „nukirsta“ viena knygos „briauna“, t. y. knyga, kai ji užversta, yra ne keturkampė, bet penkiakampė. Ko gero, daliai skaitytojų, ypač tiems, kurie ištikimesni tradicijoms, toks leidyklos eksperimentavimas su knygos forma gali pasirodyti labai radikalus.

Elżbieta Ba g i ņ s k a

Panoraminis dvejų XVII a. vidurio metų Vidurio ir Rytų Europos politinės istorijos paveikslas

Ярослав Федорук. **Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття.** Київ: ВД „Києво-Могилянська академія“, 2011. 624 с. ISBN 978-966-518-559-8

Recenzuojama knyga jau sulaukė tarptautinio pripažinimo: jos autorius Jaroslavas Fedorukas Lenkijos istorijos užsienio tyrinėtojų II kongrese 2012 m. Krokuvoje buvo įvertintas Lenkijos istorikų draugijos premija. Ir šis darbas tikrai to vertas.

Monografija apima trumpą, vos poros metų, istorijos laikotarpį: nuo 1654 m. pabaigos iki 1656 m. pabaigos. Taip pat apžvelgiamos vėlesnės šio susitarimo pasekmės santykiuose tarp Lenkijos ir Lietuvos valstybės ir Rusijos, ypač dėl Ukrainos (iki 1658 m.). Knygos įvade autorius derybas Nemėžyje (šio vietovardžio jis knygoje beveik visiškai nevartoja, pasirinkdamas alternatyvų „Vilniaus derybų“ pavadinimą) prie Vilniaus vadina vienu svarbiausių šio Europos regiono XVII a. vidurio įvykiu, nes jų metu buvo pradėta formuoti antišvediška koalicija. Pats autorius monografiją dalija į tris dalis: 1) pirmuose trijuose skyriuose apžvelgia to meto Vidurio–Rytų Europos valstybių politiką; 2) ketvirtame skyriuje aprašo, kaip vyko Vilniaus derybos ir kokie klausimai (išskyrus Ukrainos) buvo nagrinėjami; 3) paskutiniame penktame skyriuje nagrinėjama, kaip derybose buvo traktuojama Ukraina ir kaip į tai reagavo Bogdanas Chmelnickis (p. 9).

Įvade autorius labai kruopščiai aptarė terminologiją ir nors, kaip pats pažymi, nė viename to meto dokumente nėra minimi *lenkų–lietuvių pasiuntiniai*, jis, atsižvelgęs į visas aplinkybes bei subtilybes, pasirinko būtent šį terminą, kaip geriausiai atspindintį realią

laikotarpio situaciją (p. 9–11). Bet toliau neretai vartoja rusų ir europiečių istoriografijoje įprastus terminus: *lenkų–Maskvos*, *lenkų–švedų karai*, *lenkų–Maskvos sutartis*, *lenkų–Maskvos taika* ir pan. Išsamiai apžvelgęs (bei darbe panaudojęs) plačią įvairių šalių dalyko istoriografiją (p. 13–39), kurios sąrašas užima daugiau kaip 20 puslapių (p. 549–571), autorius vis dėlto praleido bent du svarbius temai Aleksandro Savičiaus ir Andrzejaus Rachubos straipsnius, kuriuose gana išsamiai aprašomos Nemėžio derybos ir pateikiama įdomių samprotavimų¹. Šioje vietoje reikia pastebėti, kad minėtame plačiame ir įvairiakalbiame istoriografijos sąrašė, deja, nėra nė vieno lietuvių autoriaus, ir tai nenuostabu, mat niekas iš lietuvių istorikų išsamiau apie šias derybas nerašė, nors Adolfo Šapokos ir Antano Tylos darbai neabejotinai būtų padėję aiškinantis taip plačiai autoriaus aptartus šalutinius klausimus. Apibūdinamas neskelbtus šaltinius autorius atkreipė dėmesį, kad iki šiol rašydami apie šias derybas rusų autoriai iš esmės rėmėsi tik savo archyvais, lenkų ir vakariečių autoriai – lenkų, o tai tyrimus darė kiek vienpusiškus (p. 39–45). Įvado pabaigoje apžvelgęs itin gausius su tuo laikotarpiu susijusius įvairiose šalyse publikuotus šaltinius, autorius daro argumentuotą išvadą, kad šių publikacijų, straipsnių ir monografijų gausa rodo temos aktualumą ir šių Lenkijos ir Lietuvos derybų su Maskvos valstybe Nemėžyje prie Vilniaus svarbą tarptautinių santykių raidai to meto Vidurio ir Rytų Europoje (p. 45–58).

Pradėdamas nagrinėti temą, J. Fedorukas pirmame monografijos skyriuje analizuoja karo ir taikos problemą santykiuose tarp Abiejų Tautų Respublikos, Maskvos valstybės ir Švedijos pirmoje 1655 m. pusėje. Pirmiausia aptardamas Austrijos poziciją dėl prasiėdėjusio karo tarp Maskvos ir Lenkijos ir Lietuvos valstybės, autorius parodo, kad Viena jau nuo 1654 m. rudens siūlėsi tarpininkauti taikos derybose tarp abiejų pusių. Brandenburgas–Prūsija, vengdama konflikto su Švedija, stengėsi įtikinti Vieną, kad dėtų visas pastangas sutaisyti švedus su lenkais ir lietuviais, ir juos drauge su Krymo totoriais nukreiptų prieš Maskvą.

Toliau aptariama, kaip Respublika ir Švedija judėjo tarpusavio karo link. Keliama prielaida, kad Respublikos valdovui Jonui Kazimierui teisingai įvertinti santykių su Švedija situaciją sutrukdė įsitraukimas į karo su kazokais ir Maskva reikalus, kad švedai ir pats karalius Karlas X Gustavas dar ilgai (iki 1655 m. pavasario) svarstė, ką pirmiausia pasirinkti atakos taikiniu – Respubliką ar Maskvą (p. 73–74). Skrupulingai analizuojama, kaip Jono Kazimiero neadekvačiai įvertinta situacija ir nenoras atsisakyti pretenzijų į Švedijos sostą ir jai priklausiusių Livonijos žemių bei kt. galiausiai švedus privedė prie aiškaus agresijos krypties pasirinkimo. Šioje vietoje įdomus autoriaus pastebėjimas, kad

¹ А. А. С а в и ч, Борьба за Беларусь и Украину в 1654–1667 годы, *Ученые записки Московского городского педагогического института им. В. П. Потемкина*, т. II, Москва, 1947, с. 116–123; А. R a - c h u b a, Rokowania w Niemieży w 1656 roku w aspekcie teorii wojny sprawiedliwej, *От древней Руси к России нового времени, сборник статей к 70-летию А. Л. Хорошкевич*, Москва, 2003, с. 502–509.

dėl šios neryžtingos Respublikos pozicijos, koks prioritetas tuo metu svarbesnis – ar taika su jau užpuolusia Maskva, ar su ketinančia pulti Švedija, kalti ir prieštaravimai tarp lenkų ir lietuvių politikų. Jo nuomone, lietuviai (pirmiausia kunigaikščio Jonušo Radvilos asmenyje) bent jau 1655 m. pirmoje pusėje pirmiausia siekė taikos su švedais, o po to norėjo su jų pagalba nugalėti maskvėnus. Dėl nesėkmės tarantis su švedais autorius iš esmės kaltina netoliaregišką valdovo Jono Kazimiero politiką, pažymėdamas, kad tik 1655 m. kovo pabaigoje Stokholme susirinkusi Riksdago slaptoji komisija galutinai patvirtino dar gruodžio mėnesį Riksdago priimtą sprendimą pulti Respubliką, nors švedų prieštaravimai su Maskva, regis, buvo didesni. Kaip ne kartą pažymėjo autorius, tiek Lenkijai ir Lietuvai su Švedija, tiek ir Brandenburgui–Prūsijai ir Kuršui optimaliausias variantas būtų buvęs kovoti su Maskva (p. 83–112).

Trečiame poskyryje aprašomi Švedijos santykiai su Maskvos valstybe ir Zaporozės kazokais. Parodoma, kad Maskva realiai baiminosi bendro Švedijos ir Lenkijos–Lietuvos fronto prieš ją. Savo ruožtu ir Karlas X Gustavas nepuoselėjo didelių iliuzijų, kad Maskva apsiribos tik Respublika, ir ateityje nebandys imtis Švedijos (p. 107–113).

Paskutiniame šio skyriaus poskyryje aptartos didžiųjų to meto Europos galybių – Austrijos ir Prancūzijos pozicijos bręstančio konflikto Vidurio ir Rytų Europoje atžvilgiu. Parodomos aktyvios Austrijos pastangos tarpininkauti, iš pradžių bandant įkalbėti švedus kartu su Respublika pulti Rusiją. Kai tapo aišku, kad kompromiso su švedais nepavyks pasiekti, Austrija, bijodama pati būti įtraukta į konfliktą, pradėjo tarpininkauti tarp Rusijos ir Respublikos. Tuo tarpu Prancūzija siekė konfliktą nukreipti prieš tuometinį savo didžiausią priešininką Austriją (p. 126–129).

Antras knygos skyrius skirtas diplomatinėms santykių raidai konflikto apimtame regione antroje 1655 m. pusėje, kai į karą įsijungė Švedija. Pirmiausia aptarti gausūs diplomatiniai ryšiai tarp Vidurio ir Rytų Europos valstybių švedų įsiveržimo į Respubliką pradžioje (p. 130–161). Aprašydamas karštligiškas Jono Kazimiero ir kitų aukštų Respublikos pareigūnų (ir net kariuomenės) pastangas dar derėtis su nugalėtoju (švedais), autorius atkreipė dėmesį į tai, kad faktiškai visais atvejais buvo keliamas reikalavimas vėliau padėti kovoti su Maskva ir atsiimti šios užgrobtas žemes. Vis dėlto pagrindinės Respublikos viltys sulaukti kokios nors (karinės, diplomatinės, finansinės ir pan.) pagalbos buvo siejamos su Austrija. Ir jos vienokiu ar kitokiu būdu anksčiau ar vėliau pasiteisino. Austrai, bandydami derėtis ir su Maskva, ir su Stokholmu, kad vieną iš jų sutaikytų su Respublika ir bendrai nukreiptų jėgas prieš trečiąjį, siekė išsaugoti regione jėgų balansą ir išvengti tiek švedų, tiek maskvėnų dominavimo.

Tuo tarpu Brandenburgo kurfiurstas Frydrichas Vilhelmas sparčiai ginklavosi ir 1655 m. lapkričio 12 d. buvo pasirašyta Reino sutartis, pagal kurią pačiuose svarbiausiuose Karališkosios Prūsijos miestuose turėjo būti išdėstytos vokiečių įgulos. Už tokią pagalbą kurfiurstas norėjo teritorinių nuolaidų Karališkoje Prūsijoje ir Pomeranijoje. Taip

jis siekė sujungti visas žemes tarp Berlyno ir Karaliaučiaus. Šioje vietoje, matyt, per neapsižiūrėjimą, įsivėlė apmaudi klaida, kad 1525 m. kunigaikštis Albrechtas „atidavė Brandenburgą (?)–Prūsiją leninei priklausomybei nuo Lenkijos“ (p. 165, 159 išnaša), kai Lenkijos lenu tada tapo tik Prūsija. Švedai 1655 m. rudenį aplink Prūsiją sutraukė savo armijas ir Frydrichas Vilhelmas liko vienas prieš švedus, todėl vengdamas karo savo žemėse 1656 m. sausio 17 d. Karaliaučiuje pasirašė su švedais sutartį ir nuo to momento buvo laikomas švedų sąjungininku. Autorius konstatavo, kad iš dviejų galimų Lenkijos ir Lietuvos susitaikymo variantų – ar su švedais, ar su maskvėnais, pastarasis austrams buvo priimtinesnis (p. 164–181).

Poskyryje apie rusų ir lietuvių derybas autorius pažymėjo, kad imperatoriaus Ferdinando III politiką turėjo lemti tai, kuris iš dviejų varžovų dėl vyravimo Baltijos jūroje – Švedija ar Rusija – bus labiau linkęs derėtis su Jonu Kazimieru. Vilniaus vyskupas Jurgis Tiškevičius su abiem LDK etmonais karštligiškai ieškojo išeities, o kadangi Maskva tuo metu kėlė didžiausią pavojų, kreipėsi ir į švedus pagalbos prieš ją. Aprašydamas švedų ir lietuvių derybas, Kėdainių uniją, J. Fedorukas remiasi įvairiais autoriais, išskyrus lietuvių, pastarųjų poziciją, matyt, kiek žinodamas tik iš Andrejaus Kotljarchuko knygos (p. 189–191). Atkreiptinas dėmesys, kad įvairius kitus regiono valstybių santykių aspektus autorius aptarė labai nuodugniai ir argumentuotai, pateikdamas įvairius jų variantus, o Kėdainių unija aptarta labai paviršutiniškai.

Rusų baimė, kad bus sudaryta LDK ir Švedijos unija, vertė carą aktyviau ieškoti sutarimo su lietuviais ir lenkais, o paaiškėjus, kad austrai nori tarpininkauti, jau 1655 m. rudenį rusai sutiko derėtis dėl taikos. Svarus lietuvių argumentas, privertęs carą taikytis, buvo jų tvirtinimas, kad nugalėjęs Respubliką Karlas X Gustavas 1656 m. pavasarį pasuks prieš Maskvą. Autorius paneigia kai kurių rusų istorikų (pvz., B. Floria) tvirtinimus, kad 1655 m. rudenį rusams derybos su Jonu Kazimieru buvo visiškai neįdomios. 1655 m. rudenį aštrėjant Maskvos ir Švedijos valstybių santykiams, austrų iniciatyvos tarpininkauti derybose tarp maskvėnų ir lenkų bei lietuvių Maskvoje buvo sutiktos palankiai (p. 191–200).

Ketvirtas knygos skyrius skirtas plačiam maskvėnų ir lenkų bei lietuvių (knygoje – maskvėnų–lenkų) derybų pasirošimo ir Europos valstybių diplomatinių ryšių 1656 m. pirmoje pusėje aprašymui (p. 209–322). Švedai, sudarę sąjungą su prūsais, visaip vengė austrų tarpininkavimo, nes laikė, kad šie laikosi dvigubų standartų, tarpininkaudami Respublikai ir su Maskva, ir su Švedija, todėl austrų paslaugų atsisakė. Tai vertė lenkus ir lietuvius suaktyvinti savo derybas su Maskva. Švedai tuo metu vis dar svarstė, su kuo geriau sudaryti sąjungą – ar su Respublika prieš Maskvą, ar atvirkščiai. Įdomu, kad, kaip rodo Riksdago protokolai, švedai labiau linko prie pirmo varianto, argumentuodami europietišku vertybių bendrumu ir kad Respublika buvo ne tokia barbariška kaip Maskva (p. 219).

Sėkmės Maskvoje austrų pasiuntiniai galėjo tikėtis tik pavykus lenkus ir lietuvius įtikinti daryti dideles teritorines nuolaidas, nes jokių kitų svarių argumentų (pvz., karinių pergalių) tuo metu dar nebuvo. Bet svarbiausias tikslas – gauti principinį caro sutikimą derėtis dėl taikos tarpininkaujant austrams, buvo gautas, ir tai buvo austrų diplomatinės pergalės šiame regione. Visi suprato, kad Respublika turės daryti dideles teritorines nuolaidas Maskvai, todėl imperatorius Jonui Kazimierui žadėjo pasistengti, kad jos būtų minimalios, o šis sutiko eiti į kompromisus. Nors autorius smulkiau nenagrinėjo, kiek lietuvių ir lenkų teiginiai apie švedų planus prieš rusus buvo teisingi, bet pažymi, kad jie prisidėjo prie caro apsisprendimo pirmam suduoti smūgį švedams (p. 237–238).

Poskyryje apie rusų ėjimą karo su švedais link parodyta, kaip caras Maskvoje 1656 m. pradžioje atsisakydavo priimti švedų pasiuntinybės, atvykusios sudaryti naują taikos sutartį, atvežtus karaliaus Karolio X Gustavo laiškus, nes juose neišvardyti visi caro pasisavinti titulai (Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir pan.). Autorius mano, kad rusų svarstymai, jog nerašydami naujų caro titulų švedai bandė nepripažinti 1654–1655 m. jų nukariavimų, turi pagrindo. Maskvėnai, tvirtindami, kad ruošiasi naujam žygiui prieš Respubliką, nuo 1656 m. pradžios labai aktyviai ruošėsi karui prieš Švediją, ir jį paskelbė gegužės 17/27 d. (p. 248–267).

Prasidėjus karui su švedais, Maskva tuo pačiu intensyviai rengėsi deryboms su lenkais ir lietuviais prie Vilniaus. Pasiuntinių prikazas rengė instrukcijas pasiuntiniams, Vilniaus vaivada buvo duotas nurodymas kaupti atsargas. Dar 1656 m. balandį tarp Respublikos ir Maskvos buvo sudarytos paliaubos iki komisijos darbo pradžios. Autoriaus nuomone, vadovaujantis strateginiu interesu – izoliuoti lenkų–lietuvių delegaciją nuo išorinio pasaulio, kad ji kuo mažiau gautų informacijos, nuspręsta derybas vesti ne pačiame mieste, o palapinėse prie Nemėžio (p. 276–277).

Visas knygos poskyris skirtas prancūzų, prūsų, olandų, danų ir švedų diplomatinei veiklai. Prancūzai su prūsų pagalba stengėsi sutaisyti Respubliką su Švedija, vildamiesi, kad šie patrauks prieš Austriją. Prancūzų iniciatyvoms tiesiai nebuvo atsakyta, jie laikyti rezerve kaip galima spaudimo priemonė rusams. Kai Maskva pradėjo karą prieš Švediją, Karlas Gustavas pats ieškojo galimybių sudaryti taiką su lenkais ir lietuviais, bet tai darė ne tik diplomatinio spaudimu, bet ir niokodamas Karūnos žemes (p. 280–306).

Jonas Kazimieras ir caras spaudė imperatorių, kad tas stotų į karą su švedais, bet austrai reikalavo, kad pirmiausia būtų pasirašyta sutartis tarp Respublikos ir Maskvos. Taip ir atsitiko: 1656 m. gruodžio 1 d. Austrija pasirašė karinės sąjungos sutartį su Respublika, o kariuomenę atsiuntė tik kitų metų gegužės mėnesį (p. 307–312).

Paskutiniame šio skyriaus poskyryje autorius aptarė Ukrainos poziciją dėl derybų tarp Respublikos ir Maskvos prie Vilniaus. Pažymėta, kad žinios, jog Respublika ir Maskva derėsis dėl taikos, sudavė smūgį B. Chmelnickio planams dėl naujo karo su Respublika. Jis bandė įteigti carui, kad tokia sąjunga labai nepatikima, o caras bandė save pristatyti

kaip kazokų interesų gynėją, todėl nekėlė klausimo apie kazokų dalyvavimą derybose prie Vilniaus. Kazokai planavo pajungti sau ir didelę dalį LDK baltarusiškų žemių. Nepaisydamas to, B. Chmelnickis vis dėlto parengė savo delegaciją su instrukcijomis deryboms prie Vilniaus (p. 312–322).

Ketvirtas skyrius skirtas deryboms prie Nemėžio (p. 323–442). Autorius pabrėžė, jog nuo pat derybų pradžios maskvėnai jautėsi ir elgėsi kaip stipresnioji pusė, tiek dėl to, kad derybos vyko jų nukariauotose žemėse, tiek dėl to, kad prie Vilniaus stovėjo apie 4 tūkst. rusų karių. Derybų pradžioje rusų pozicijas sustiprino ir Daugpilio bei Kuoknesės atėmimas iš švedų.

Maskvėnų pasiuntinių, vadovaujamų Mikitos Odojevskio, gautose instrukcijose didžiausia siekiama byla buvo išsaugoti visas užkariautas žemes ir miestus su visais gyventojais. Realiai buvo siekiama žemių iki Berezinos upės bei švedų Livonijos su Ryga. Instrukcijoje taip pat buvo aptariami sienų, ortodoksų padėties Respublikoje klausimai, bet svarbiausias buvo caro išrinkimas Respublikos valdovu dar gyvam esant Jonui Kazimierui.

Lenkų ir lietuvių pasiuntinių, kuriems vadovavo Jonas Kazimieras Krasinskis, instrukcijoje buvo nurodyta reikalauti žemių pagal Polianovo sutartį, bet jei maskvėnai nenūsileis, užleisti Starodubo pavietą ir Severų kunigaikštystę bei Smolenską. Autoriaus nuomone, po 1654–1655 m. katastrofos ši instrukcija buvo atitolusi nuo realybės.

Derybos prasidėjo rugpjūčio 22 d., kai abi pusės, išsakydamos savo nesuderinamas maksimalias pozicijas, siekė vėliau daryti nuolaidas ir ieškoti kompromiso. Kai nė vienas pusei nedarant jokių teritorinių nuolaidų derybos po trijų sesijų pateko į aklavietę, rusai išskėlė paruoštą idėją apie caro išrinkimą Respublikos valdovu, kuriai lenkų ir lietuvių delegacija nebuvo pasirengusi (p. 337–338). Penktame posėdyje (08 30) maskvėnams raštu įteikus savo siūlymus dėl caro išrinkimo, o lenkams ir lietuviams juos sukritikavus, rusai pasiūlė jiems patobulinti juos savo nuožiūra. Šeštame (09 01) posėdyje lenkai ir lietuviai pateikė savo variantą, kurį rusai pasiėmė išnagrinėti, bet vėliau pareiškė, kad abi pusės turi sulaukti savo valdovų nurodymų šiuo klausimu.

Darbe gana daug dėmesio skirta lietuvių šlėktų ir diduomenės pozicijai dėl kuo glaudesnių ryšių su Maskva ir caro išrinkimo savo valdovu palaikymo (p. 345–348). Bet, kaip jau teko rašyti recenzuojant kitą knygą, tokia dalies šlėktų pozicija greičiau atspindėjo norą prisitaikyti prie situacijos ir išsaugoti savo valdas, nei natūralų norą suartėti su Maskva². Tai rodo ir vėlesnis masinis šlėktos grįžimas pas savo teisėtą valdovą, kai tik maskvėnams mūšio lauke ėmė nesisekti. Kad paremtų šią idėją, rusai net įsakė iš užimtų LDK teritorijų atsiųsti pasiuntinius, kurie atvykę pareiškė, kad remia caro išrinkimą, bet

² Žr. E. Meilus, Recenzija kn.: Флоря Б. Н., *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*, Lietuvos istorijos metraštis, 2012 metai. 1, Vilnius, 2013, p. 190.

Respublikos pasiuntiniai ir tarpininkai austrai atsisakė pripažinti jų legitimumą. Caro išrinkimui Respublikos valdovu ypač priešinosi lenkų šlėkta, kuriai tokia idėja, kitaip nei lietuviams, atrodė nepriimtina (p. 352–353).

Lenkų ir lietuvių delegacija, tvirtindami, kad tai pažeis vieną svarbiausių šlėktų privilegijų – laisvai rinkti savo valdovą, pareiškė norį gauti nurodymų šiuo klausimu iš savo valdovo, su kuo rusai sutiko. Ir vieni, ir kiti išsiuntė pasiuntinius naujų instrukcijų. Tarpininkai austrai siūlė daryti dideles teritorines nuolaidas, nes bijojo, kad žlugus šioms deryboms bus sudaryta Respublikos taika su Švedija ir jie, įkalbėti prancūzų, pasuks prieš Austriją. Rusai pareiškė, kad neišrinkus caro Respublikos valdovu, negali būti ir kalbos apie kokių nors žemių grąžinimą (p. 354–368).

Autorius argumentuotai rašo, kad Rusijos patvaldystė, reikalaujama išrinkti carą karaliumi, iš esmės siekė pakeisti visą šlėktiškos–luominės Respublikos politinę sistemą. O Respublika siekė atskirti derybas dėl taikos ir dėl naujo valdovo išrinkimo *vivente rege*. Taip faktiškai buvo pamiršamas pagrindinis šių derybų tikslas – sudaryti antišvedišką koaliciją. Kadangi Respublikai tokia koalicija buvo svarbesnė, tai ji pirmiausia ir ieškojo kompromiso, kaip suderinti maskvėnų reikalavimus su šalies teisine–politine sistema (p. 381–382).

Parodyta, kad labiausiai taikos su Maskva norėjo lietuvių šlėktos, nes LDK žemės 1654–1655 m. buvo visiškai nuniokotos maskvėnų ir jie neturėjo galimybės grįžti į savo valdas, o lenkų – su švedais dėl analogiškų priežasčių. Lenkai nenorėjo sutikti su caro išrinkimu (atsisakyti laisvos elekcijos), o dauguma lietuvių su tuo sutiko. Jonas Kazimieras turėjo įsiklausyti į lietuvių reikalavimus, nes galėjo prarasti LDK, kadangi caras visą laiką agitavo lietuvių šlėktas pasiduoti jam (p. 384–385).

Atėjus naujoms instrukcijoms, spalio 19 – lapkričio 3 d. vyko paskutinis derybų etapas. Instrukcijose komisarams buvo nurodyta sutikti tik su caraičio išrinkimu (pastarajam priėmus katalikų ar unitų tikėjimą), bet jei rusai griežtai atsisakys, tai sutikti ir su caru. Tai turi padaryti laisvas seimas pagal Respublikos įstatymus, ir kad sostas nebūtų paveldimas. Žemes rusai turi grąžinti į Polianovo sutarties ribas, jiems nesutikus, paskutiniu momentu sutikti atiduoti Smolenską ir kai kurias kitas žemes pagal Ivatos upę (p. 392).

Visa tai kirtosi su rusų pasiuntinių turėtomis instrukcijomis, nes caras sutiko grąžinti žemes tik iki kraštutinės ribos – Berezinos upės. Autoriaus nuomone, austrų tarpininkai irgi nebuvo linkę beatodairiškai palaikyti lenkų ir lietuvių, nes bijojo, kad susivienijus Respublikai ir Maskvai kils labai didelis pavojus austrų pozicijoms Centrinėje ir Rytų Europoje.

Autoriaus nuomone, Jonas Kazimieras ir Respublikos valdantieji sutiko eiti į kompromisą priimdami rusų reikalavimą rinkti carą Respublikos valdovu, nes puikiai suprato, kaip sudėtinga sušaukti seimą ir jame priimti kokius nors sprendimus. Tai buvo sąmoningas laiko tempimas. Nes, kaip jau rašė Zbignewas Wójcikas, joks stačiatikis caras

negalėjo būti išrinktas Respublikos seime, o tuo labiau valdyti šalį iš Maskvos, o ne iš Varšuvos. Rusai nepakankamai susigaudė lenkų ir lietuvių vidaus reikaluose, todėl šie juos tokiu būdu apgavo, ir tai buvo didelis Respublikos taktinis bei strateginis laimėjimas, nes rusai nutraukė karą su ja ir stojo į kovą prieš bendrą priešą – švedus. J. Fedoruko nuomone, tai lėmė ir derybos su austrais dėl karinės sąjungos, kuri buvo galima tik sudarius taiką su rusais (p. 397).

Svarbiausia problema liko susitarti dėl teritorijų. Rusai sakė, kad Vilnių ir Lietuvą gražins, kai tik seime bus priimtas sprendimas dėl caro išrinkimo, o dėl Berezinės linijos galės caro prašyti vėliau. Autoriaus nuomone, tai rodo, kad abi pusės (Rusija ir Respublika) vykdė nerealią politiką, vienos pozicijos prieštaravo kitoms, o jas jungė tik bendras priešas – Švedija. Abi pusės suprato, kad nesuradus bendros kalbos kiekviena ieškos susitarimo su švedais (p. 398–403). Diplomatinės nesėkmės ir karinės prie Rygos vertė Maskvos pasiuntinius greičiau sudaryti sutartį Nemėžyje. Spalio 15 d. rusai pasitraukė nuo Rygos, o caras pasiuntiniams derybose nurodė, ką įmanoma padaryti, kad tik nebūtų karo dviem frontais, siūlė net papirkti komisarus ir tarpininkus austrus (p. 404–406).

Sutarties tekstas buvo sudarytas per 5 paskutinius posėdžius, o sutartis pasirašyta 19-to posėdžio metu lapkričio 3 d. (p. 412). Pateikiama įdomi rusų istoriko D. Ivanovo mintis, kad sutartyje nenurodyta, kada įvyks elekcinis seimas, tad ir paliaubos turėjo tęstis iki tol, kol vyks karas su švedais, kuo buvo suinteresuotas ir caras, ir karalius (p. 420–421).

Derybų Nemėžyje metu ir rusai, ir lenkai su lietuviais vedė slaptas (separatines) derybas su švedais, slėpdami tai vieni nuo kitų (p. 422–442). Jomis abi pusės siekė trijų dalykų: 1) spausti viena kitą Vilniaus derybose; 2) vieni ar kiti, sudarę su švedais, atimtų galimybę tokią sutartį sudaryti kitam; 3) veddami derybas su švedais ir vieni, ir kiti turėjo alternatyvą, jei žlugtų derybos Vilniuje.

Apibendrinamas skyrių autorius konstatuoja, kad ši sutartis nepanaikino prieštaravimų tarp Respublikos ir Rusijos. Ši sutartis apėmė visas Rytų Europos šalis, taip pat kai kurias Vakarų. Abiem pusėms svarbiausia buvo sudaryti bendrą frontą prieš švedus. Rusai pasiekė, ko norėjo – gavo sutikimą išrinkti carą Respublikos valdovu, bet nesuprato, kaip tai efemeriška padaryti, ypač karo metu. Jie nesutiko gražinti užgrobtų žemių, bet sutiko derėtis (p. 442).

Penktame, paskutiniame skyriuje, autorius aptarė, kiek komisijos darbo metu buvo paliestos Ukrainos–Lenkijos sienos problemos bei B. Chmelnickio požiūris į tas derybas ir jų rezultatus (p. 443–510). Ukrainos klausimas buvo vienas svarbiausių komisijos darbe. 1656 m. rugpjūčio 5 d. B. Chmelnickis davė nurodymus savo pasiuntiniams deryboms prie Vilniaus. Instrukcijoje labiausiai buvo akcentuojamos stačiatikių teisės Respublikoje, unijos panaikinimas ir naujos sienos tarp Ukrainos ir Karūnos nustatymo problemos. Nurodoma, kad Ukrainą kazokų etmonas matė iki Vyslos ir iki Vengrijos bei

neketino ten leisti švedų. Ukrainiečiai pretendavo ir į rytines bei pietrytines baltarusiškas LDK žemes (Slucką, Pinsko pavieta, Senąjį Bychovą) ir kt. teritorijas.

Kam turi priklausyti Ukraina, buvo vienas svarbiausių klausimų, nes caras karą pradėjo būtent dėl jos. Komisarai įspėjo, kad Ukrainos teritorinės problemos gali sugriauti derybas. O rusų pasiuntiniai reikalavo, kad lenkų kariuomenė neperžengtų Vakarinio Bugo³, nes ukrainiečiai pasidavė Maskvai savanoriškai, todėl jei bus grąžinti Lenkijai, jie gali pasiduoti kam nors kitam. Į tai lenkų ir lietuvių komisarai atsakė, kad Maskva į Ukrainos ir kitas teritorijas neturi jokių teisių, nes po Rusios kunigaikštysčių epochos tos teritorijos atiteko LDK, o dabar Maskva laiko kur kas didesnes teritorijas, kurios pagal Polianovo sutartį turi priklausyti Abiejų Tautų Respublikai. Tokie teiginiai labiau pabrėžė Kijevo Rusios lietuvišką, o ne lenkišką praeitį. Panašūs argumentai buvo pateikiami ir XVI–XVII a. pradžios pasiuntinių derybose, kai Maskva reikalavo Ukrainos ir Kijevo. Visa tai vedė prie derybų žlugimo, ko nė viena pusė nenorėjo. Svarbiausias uždavinys rusų pasiuntinybei buvo caro išrinkimas ir nustatyti sienas LDK, o Ukrainos klausimą atidėti.

Ir komisarų vadovas Krasinskis suprato, kad Ukrainos klausimas gali sužlugdyti derybas Nemėžyje, o tada, prasidėjus deryboms su švedais, visa LDK gali pasiduoti Maskvai. Bet autorius nepateikia jokių naujų ar papildomų argumentų tokiems samprotavimams ar išvadoms. Todėl abi derybų pusės buvo suinteresuotos atidėti Ukrainos klausimą (p. 466). Rusai gerai žinojo, kad B. Chmelnickis nori sužlugdyti Nemėžio derybas. Maskva siekė kazokus izoliuoti ir pajungti sau bei priversti jai paklusti. Vėlesni rusų manevrai rodo jų susirūpinimą 1656 m. pabaigoje dėl iškilusių prieštaravimų su kazokais dėl klaidos, kad neprileido jų prie derybų.

Kaip rašo autorius, caras ir jo aplinka nepateisinamai hipertrofuotai pervertino susitarimo straipsnį, pagal kurį jis turėjo būti išrinktas Respublikos valdovu *vivente rege*. Caras manė, kad sienos tarp Ukrainos ir Lenkijos bei caro išrinkimo Respublikos valdovu klausimai nėra tarpusavyje susiję, taip instruktavo ir savo pasiuntinius (p. 478–486).

Kadangi Maskvos primetamos paliaubos B. Chmelnickiui buvo nepriimtinos, nes jis nepasiekė savo tikslo įsitvirtinti etninėse ukrainiečių žemėse, pastarasis perspektyvą matė suartėdamas su Transilvanija ir Švedija. Kazokų kariuomenės vadas A. Ždanovičius rusams 1657 m. viduryje aiškino, kad pagrindinė priežastis, kazokus privertusi žygiuoti su vengrais į Lenkiją, buvo rusų paliaubos su Respublika (p. 501–505).

Kaip autorius rašo, Maskvos situaciją sunkino ir tai, kad iš lietuvių etmonų buvo gautomos žinios, jog kazokai su švedais ruošiasi žygiuoti prieš Maskvą. Teisingai teigiama, jog lietuvių etmonai buvo suinteresuoti gilinti ukrainiečių ir maskvėnų santykių krizę, kad gautų rusų pagalbą kovoje su prūsais ir švedais (p. 505). Taip pat aštrėjo rusų ir kazo-

³ Šioje vietoje autorius, įsivildamas į ilgą diskusiją su istoriografija dėl Pietinio ir Vakarinio Bugo, įtikinamai pasiremdamas įvairiais šaltiniais ir argumentais pasisako už pastarąjį variantą (p. 449–552).

kų prieštaravimai baltarusiškose LDK žemėse, kur kazokai bandė įtvirtinti savo valdžią. Rusų diplomatija visą laiką bandė ištaisyti klaidas, kurias padarė kazokų atžvilgiu per derybas prie Nemėžio. Bet galimybės išlaikyti visą Ukrainą buvo prarastos, o siena palei Dnieprą labiau atspindėjo Respublikos interesą (p. 505–508).

Skyriuje „Vietoj išvadų“ rašoma, kad rusai labai džiaugėsi, jog caras bus išrinktas Respublikos valdovu, ir pateikė tai tarsi jau išspręstą reikalą. Bet patvaldystės išugdyti rusų politikai sunkiai įsivaizdavo, kokia tai sudėtinga procedūra ir kad tai toli gražu neišspręstas reikalas. 1656 m. gruodžio 17 d. caras jau paskyrė Didžiąją pasiuntinybę, kuri turėjo vykti į elekcinį seimą, kai tik bus gauta žinia apie jo sušaukimą (p. 511–517). Lietuviai, siekdami, kad būtų gražintos LDK žemės iki Berezinos, argumentavo, jog šlėktos negali grįžti į namus, o be jų negalima sušaukti seimelių, o be seimelių negalima sušaukti seimo. Kadangi caras nesutiko teritorijų gražinti, buvo pasiūlyta jam pačiam sušaukti seimelius. Gruodžio mėnesį caras išsiuntė raštus į pavietus ruošti seimeliams, o 1657 m. pradžioje Gardino ir Ašmenos seimeliai jau išrinko savo atstovus į seimą. Rusai siekė pasinaudoti Respublikos susiskaldymu ir patraukti į savo pusę visą LDK, ypač jos senatorius (p. 518–519).

Dėl to pagrindinė problema po derybų buvo kada ir kur karalius paskirs elekcinį seimą, nes be jo caro išrinkimo klausimas neturėjo jokios prasmės. Todėl karalius diplomatiškai darė viską (surasdamas įvairių priešasčių), kad seimą nukeltų kuo toliau. Lenkų senatoriai, kaip ir pats karalius, neketino skubėti. Senatoriai aiškino, kad ne visa LDK gali dalyvauti, o karalius prieš rusus vaidino darą viską, kad sušauktų seimą (p. 521–522).

1657 m. antroje pusėje situacija Respublikoje jau buvo visai kitokia – į karą įstojo Austrija ir Danija, švedai ir vengrai išvaryti, mirė B. Chmelnickis, susitaikyta su Brandenburg–Prūsija. Todėl karalius carui parašė, kad seimą sušauks 1658 m. gegužę ir prašė atsiųsti pasiuntinius. Tai reiškė (ir tai rusai suprato), kad jų viltys, jog caras bus išrinktas, žlunga. Rusai suprato, kad B. Chmelnickis ne kartą buvo teisus įspėdamas carą, kad lenkai ir lietuviai sutiks su viskuo, kad tik sudarytų paliaubas, o paskui atsisakys susitarimo (p. 527–528).

Monografija iliustruota daugybe (73) ir kokybiškų įvairių to meto politinių bei karinių veikėjų, žemėlapių ir mūšių graviūrų reprodukcijų su išsamiomis nuorodomis (p. 530–539). Lietuvių skaitytoją turėtų sudominti derybų prie Nemėžio vietos iliustracija iš komisaro Kiprijono Povilo Bžostovskio dienoraščio (49–50 pav.). Knygos pabaigoje yra gerai parengtos išsamios asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės.

Apibūdinant monografiją reikia pasakyti, kad vargu ar dar pavyktų rasti taip išsamiai ir visapusiškai nušviestą mūsų regiono dvejų metų politinės istorijos atkarpą. Autorius sugebėjo išanalizuoti faktiškai visas su šiomis derybomis prie Vilniaus susijusias problemas, parodyti, kaip jos atsirado, brendo, kaip buvo sprendžiamos bei kaip su jomis buvo susijusios dauguma to meto Europos galybių. Lietuvos skaitytojui neabejotinai įdomiausi

turėtų būti gausūs duomenys bei jų analizė, kaip šioje ypač sudėtingoje situacijoje lavi-ravo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdantieji sluoksniai ir šlėktiška visuomenė, kiek savarankiški buvo jų sprendimai ir kas juos lėmė. Matyti, kad net toje katastrofiškoje situacijoje LDK sugebėjo veikti kaip tarptautinės politikos subjektas, nors to meto aplin-kybės ir buvo ją pavertusios kaimyninių valstybių siekių objektu. Vis dėlto mūsų šlėktiška visuomenė, gana sėkmingai manipuliudama prieštaravimais tarp kaimynų bei stipriai veikdama Lenkijos Karalystės politiką, sugebėjo išlaviruoti ir kartu su lenkais dar beveik pusantro šimto metų išsaugoti valstybingumą. Kaip matyti iš monografijoje pateiktų fak-tų, natūraliausia (ir, matyt, palankiausia Lietuvai ir Lenkijai) įvykių raida būtų buvusi neįsivelti į karą su Švedija, o šiam vis dėlto prasidėjus, sudaryti paliaubas ir bendrai nu-kreipti jėgas prieš agresorių iš Rytų. Deja, tarpininkų austrų valstybiniai ir daugiausia as-meniniai valdovo Jono Kazimiero ir lenkų bei dalies LDK šlėktų interesai įvykius pasuko priešinga linkme. Tiesa, susitarimai prie Nemėžio buvo abiejų pusių taktiniai sprendimai. Ši sutartis leido Rusijai ir Lenkijai su Lietuva nutraukti karą dviem frontais, bet Lietuvai šis atokvėpis buvo svarbesnis, nes leido sukaupti jėgas ir išvengti visiškos katastrofos ir, nors su dideliais nuostoliais, tuo metu išsaugoti valstybę. Šiai sutarčiai ypač prieštaravo B. Chmelnickis, teisingai numatęs perspektyvą, kad daugiausia naudos iš jos gaus Lenki-jos ir Lietuvos valstybė. Deja, galime spręsti, kad ko gero labiausiai nukentėjusi pusė tuo metu buvo Ukraina, kuriai nepavyko įtvirtinti savo valstybingumo, galiausiai ją pasidali-jo Rusija ir Lenkija, o to pasekmes iš dalies matome ir dabar – 2014 metais.

Elmantas Meilus

„Pažinti priešą“ ar „nugalėti priešą“

Michael Kimmage. **The Conservative Turn: Lionel Trilling, Whittaker Chambers, and the Lessons of Anti-Communism.** Cambridge: Harvard University Press, 2009. 419 p. ISBN 978-0674032583.

David Engerman. **Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts.** Oxford University Press, 2009. 480 p. ISBN 978-0199832477.

Politiniai ir ideologiniai kontekstai nuolat veikia akademinį pasaulį, intelektualus. Ryšys dažnai būna abipusis. Intelektualą veikia ideologinė-politinė realybė, tačiau jis ją taip pat veikia, formuodamas bei transformuodamas. Šaltojo karo realybė ir komunizmo

baimė kaip niekas kitas iki tol persmelkė Vakarų visuomenę, versdami intelektualus reaguoti į kitoje stovykloje vykstančius procesus, analitinę veiklą susiejant su praktine ir tiesiogiai įsitraukiant į darbą valstybei. Komunistinė ideologija ir jai atstovaujantys asmenys buvo suvokiami ir pateikiami kaip priešiški elementai. Šis požiūris ryškiausiai buvo matomas vadinamojo makartizmo eroje¹. Kita vertus, rutina virtęs Šaltasis karas bei *détente* laikų lūkesčiai atšaldė šį angažavimąsi, atsirado daugiau idėjinių ir analitinių linijų analizuojant Sovietų Sąjungą ar formuluojant retoriką jos atžvilgiu.

Šiandieninėje Lietuvoje kai kurie momentai, žymintys analitinio (mokslinio) požiūrio subordinaciją politiniam (praktiniam) interesui, yra panašūs. Posovietmečiu keliami desovietizacijos klausimai, pažymima okupacijos žala, istorijos politika stipriai persmelkia sovietmetį bei posovietmetį tiriančių istorikų, politologų ir antropologų lauką. V. Putino valdymo metu aktyvėjantis Rusijos siekis naudoti pergalingus sovietinės praeities momentus, o kartu vykstanti krizė Ukrainoje dar labiau paskatina šį gynybiškumą Lietuvoje. Mokslininkai, analitikai į sovietmetį dažnai žiūri vertybiškai, daugėja pasiūlymų, kaip teisingai formuoti požiūrį į praeitį, kokia turėtų būti nacionalinė istorijos politika. Šiame kontekste itin prasminga susipažinti su dviem mokslinėmis knygomis, parašytomis JAV istorikų. Abu leidiniai skirti Šaltojo karo periodo bei tuometinio JAV intelektualinio gyvenimo tematikai. Lietuviškosios istoriografijos kontekste jos aktualios ir pažinimo, ir mokslinė prasme, siekiant įsigilinti į JAV antikomunistinės laikysenos dinamiką bei į sovietologijos JAV gimimą, raidą, daugiasluksniškumą. Pažymėtina, kad JAV sovietologijos kontekste galima pastebėti ir išeivijoje gyvenusių lietuvių mokslininkų, veikėjų pėdsaką. Ankstyvuojų periodu, penktajame dešimtmetyje, Stenforde bei Kalifornijos Berklio universitete stažavosi į Vakarus pasitraukęs žurnalistas ir diplomatas Viktoras Kaupas. 1947–1948 m. Stanfordo universiteto Huverio institute stažavęsis V. Kaupas 1948 m. liepos 11 d. laiške giminaičiui Vincui rašė apie pokario akademinę aplinką Kalifornijoje: „Nors skamba neįtikėtina, tačiau yra taip, jog nepaisant antibolševikinės viešosios nuomonės čia jaučiamas ir stiprus judėjimas nuraminti sovietų Rusiją bet kokia kaina. Jaučiama milžiniška karo baimė ir niekas net nenori galvoti apie tai. Bolševikų propaganda čia yra labai gerai organizuota ir tam turi derlingą dirvą. Bendradarbiavimas su Rusija bet kokia kaina yra priimtinas taip vadinamiems liberalams tarp kurių, manyčiau, yra nemažai komunistų agentų. Siunčiu tau (atskirai) dvi kopijas mūsų studentų darbų, kuriuose aš pabandžiau susprogdinti užmaskuotus Rusijos propogandos balionus. Tačiau tai mane padarė nepopuliariu tarp „liberalų“, kurių dauguma yra universiteto profesoriai“². *Détente* laikais iš LSSR į Angliją emigravo ir sovietologijos lauke dalyvavo politologas

¹ Diskriminacinio pobūdžio politika buvo pavadinta pagal šioje srityje dominavusio JAV senatoriaus J. R. McCarthy pavardę.

² V. Kaupo sūnaus V. Kaupo jaunesniojo šios recenzijos autoriui Viliui Ivanauskui iš V. Kaupo asmeninio archyvo perduota medžiaga apie tėvą.

Aleksandras Štomas, beje, vienas iš nedaugelio, jau aštunto dešimtmečio pabaigoje gana drąsiai prognozavęs Sovietų Sąjungos žlugimą. Galima pažymėti ir prof. Vytauto Vardžio ar istoriko Romualdo Misiūno straipsnius, taip pat 1977 m. į JAV emigravusio poeto Tomo Venclovos įsitraukimą į JAV akademinis sluoksnius ir gana glaudžius jo ryšius su taip pat pasitraukusiais Rusijos disidentais, intelektualais, jų bendras sąsajas su sovietologine aplinka, kuri aštuntame–devintame dešimtmetyje buvo gana plačiai atvėrusi duris ir literatūros bei kultūros studijoms.

Sovietmečio daugiasluoksniškumo aspektas (kaip priešingybė monolitiniam požiūriui) yra svarbus, nes Lietuvoje, nepaisant tyrimus persmelkiančios istorijos politikos bei totalitarinio požiūrio dominavimo, jaunųjų sovietmetį tiriančių istorikų darbuose pastaraisiais metais vyksta gana aktyvi įvairių sovietmečio tyrimų metodų bei konceptualių priegū paieška. Vienu metu formuojasi net kelios sovietmečio tyrimų srovės. Šalia politinės istorijos vis svarbesnės tampa socialinės bei kultūros istorijos sritys, įtraukiančios įvairesnių šaltinių bei daugiau dėmesio skiriančios to laikotarpio daugiasluoksniškumui, atsiribojančios nuo pernelyg vienpusiško požiūrio į praeitį.

Tokio pobūdžio yra ir Harvardo auklėtinio Michaelio Kimmage'o knyga „The Conservative Turn Lionel Trilling, Whittaker Chambers, and the Lessons of Anti-Communism“ bei Kalifornijos Berklio universiteto absolvento, dabar dirbančio Brandeis universitete, Davido Engermano monografija „Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts“. Abi knygos priklauso skirtingiems istorijos žanrams: D. Engermano knyga – socialinei-politinei istorijai, o M. Kimmage knyga priklauso intelektinės (idėjų) bei biografinės istorijos žanrui, tačiau abiem bendra tai, kad jose plačiai įvertinamas pokario politinis intelektinis JAV kontekstas, susijęs su šalies požiūriu į SSRS, bei priklausomai nuo to įvertinama tarp intelektualų vykstanti idėjų dinamika.

Davido Engermano knygoje iš esmės kalbama apie JAV sovietologiją kaip apie akademinę industriją. Autorius išanalizavo daugiau kaip 100 archyvinių fondų, 30 archyvų įvairiose šalyse, nuo JAV iki Rusijos, atliko apie 80 interviu, tarp jų ir su žymiais JAV veikėjais, tokiais kaip Zbigniewas Brzezinski ar Madlen Albright, ir, remdamasis gausiais šaltiniais, rekonstravo sovietologijos kūrimosi eigą iki smulkių detalių apie iniciatyvius mokslo vadybininkus, rėmėjus, užsakovus bei tyrėjus, ją periodizavo, parodydamas, kaip iš prieškariu visiškai marginalių Rusijos studijų pasibaigus karui išsivystė Šaltojo karo metu dominavusi sritis, kuriai buvo skiriami milžiniški resursai, kuriamos valstybinės programos, susijusios ir su nacionalinio saugumo, užsienio politikos institucijomis, įtraukiami įvairių sričių mokslininkai, turėję suteikti minėtiems centrams kuo geresnes galimybes „pažinti priešą“ – Sovietų Sąjungą. Iš vos kelių mokslinių centrų, ikikarinio laikotarpiu besidomėjusių Rusija ar Sovietų Sąjunga, per nepilną dešimtmetį JAV susikūrė daugybė universitetinių padalinių, programų, susiformavo ištisos grupės mokslininkų, pradėjusių dirbti naujoje mokslo srityje. Sovietologija tapo prioritetine šaka, pasiekiančia

Valstybės departamento, Pentagono ir kitų galios institucijų koridorius, ir tiesiogiai susijusia su JAV užsienio politikos lauke artikuliuojamomis grėsmėmis. Šalia dominuojančių tyrimų centrų Harvarde bei Kolumbijos universitete, sovietologija plėtėsi Stenfordo, Berklio, Čikagos, Mičigano ir kituose prestižiniuose ar mažiau prestižiniuose universitetuose. Sovietologijos mokslo industrija nebuvo vien valstybės reikalas, ją aktyviai ėmėsi finansuoti Karnegio, Fordo bei Rokfelerių šeimos fondai, įsitraukę į nacionalinio saugumo užtikrinimo veiklą ir bendradarbiaudami su valstybės institucijomis. D. Engermanas gana detalai atkuria įvairių mokslo centrų iniciatyvas, jų steigėjų veiklą, SSRS ir Rusijos specialistų tinklus, kompetencijos pirkimą ir ugdymą, susijusių asociacijų plėtrą, specialistų parūpinimą įvairioms valstybės institucijoms ar vadinamosioms *think-tank* organizacijoms. Autorius vaizdžiai parodo mokslo ir programų steigimosi eigą. Nors tirštą organizacinių įvykių aprašymą jis pristato nesikoncentruodamas ties sovietologijos veikalų ar jų pagrindinių idėjų pristatymu, tačiau esminiai sovietologijos darbai, autoriai bei tyrimų kryptys ir jų kaita, taip pat JAV mokslininkų analitiniai pastebėjimai apie konkurentės SSRS sukurtą industrinę visuomenę, vykdomą sparčią modernizaciją neišvengiamai irgi yra paminimi. Taip pat parodomas pagrindinių sovietologijos figūrų, tokių kaip R. Pipesas, S. Fitzpatrickas, M. Malia bei kitų veikėjų iškilimas.

Labai svarbu, kad autorius savo darbe išryškina įvairius šioje disciplinoje buvusius įtampos momentus. Pavyzdžiui, kai atskiros sritys (pvz., ekonomikos ar literatūros) užsirdarydavo savo probleminiame lauke ir įnešė mažą indėlį į sovietinio gyvenimo interpretaciją, kurią būtų galima naudoti formuojant politiką. Taip pat parodomas įtampos, kai stiprėjant socialinių mokslų metodams atsirado priešprieša tarp vadinamųjų „totalitaristų“ bei „revizionistų“ stovyklų, atskleidžiamas sovietologijos metodinis variavimas nuo regiono studijų iki atskiros disciplinos.

Kito pristatomo darbo autorius Michaelis Kimmage'as savo monografijoje koncentruojasi tik ties dviejų asmenų biografijomis, per jas atskleisdamas ir platesnį JAV intelektualinio gyvenimo kontekstą bei JAV politinių srovių dinamiką, savotišką konvergenciją – antikomunistų liberalų poslinkį iš kairės pusės centro link bei antikomunistų dešiniųjų, buvusių uždarų tradicionalistų, didėjantį atvirumą ir poslinkį į centrą iš dešinės. Šį pokytį jis aptaria pristatydamas dviejų buvusių Kolumbijos universiteto auklėtinių – šnipo Whittakerio Chamberso bei liberalo Lionelo Trillingo intelektualines trajektorijas, kurias apibūdina jų kūryba, vieša retorika, laiškai, amžininkų apibūdinimai ir kiti šaltiniai. Darbe jis atskleidžia ne tik modernaus Amerikos konservatyvumo formavimosi procesą, bet ir pokariu JAV intelektualinį pasaulį persmelkusio antikomunizmo diskursą. M. Kimmage'as savo darbe politinę kaitą JAV, kurios metu nyko izoliacinės pozicijos, susieja su penktosios dešimtmečio procesais. Jis pažymėjo šnipo W. Chamberso (kuris vėliau tapo aršiu antikomunistu ir liudijo garsioje Algerio Hisso byloje) ir komunistams prijautusio liberalo L. Trillingo (vėliau užėmusio vis kritiškesnę poziciją komunistų atžvilgiu ir išreiškusio

atviresnį liberalizmą, pasireiškusių vis mažesnėmis simpatijomis komunizmui bei dalies dešiniųjų vertybių prisiėmimu) intelektinių biografijų trajektorijas. JAV politinėje kaitoje susipynė politinės filosofijos, strateginių interesų, partinės politikos bei etinės dilemos klausimai, o kartu išryškėjo makartizmo eroje stiprėjančio antikomunizmo stimuliuojamas specifinis Amerikos konservatizmo tipas, įtraukiantis religiją, ekonomikoje *laissez-faire* ir populizmo dvasią. Šį tipą geriausiai įkūnija Ronaldas Reaganas. Izoliacionizmu grįstas ankstesnis konservatizmas buvo pakeistas ir virto kitu dominuojančiu konservatizmu, kuris numatė aktyvų JAV vaidmenį pasaulyje ir istorinėje kovoje su sovietais. Kartu tai buvo JAV kairiųjų nuosakėjimas ir dešiniųjų modernėjimas, o tokia kombinacija užtikrino pasikeitusiu konservatizmu (persidengiantys neokonservatizmas ir neoliberalizmas) palaikomą antikomunistinę poziciją viso Šaltojo karo metu.

Abiejų aptariamų darbų kontekste akivaizdu, kad JAV antikomunistinis diskursas nesirėmė vienpusiško SSRS įvaizdžio formavimu. Ankstyvasis dėmesys gana vienpusiškam (monolitiškam) požiūriui (pvz., M. Fainsodo darbai) į Sovietų Sąjungą buvo keičiamas kur kas dinamiškesnėmis totalitarizmo interpretacijomis, o besiformuojanti sovietologijos sritis įgijo daugiau dinamikos priešpriešindama konkuruojančias mokslines prieigas totalitaristinei perspektyvai. Nors totalitarinė prieiga buvo itin eksploatuojama ankstyvojoje sovietologijos fazėje, tačiau vėliau jo kaip analitinio koncepto naudojimas mažėjo. Kai kurios M. Kimmage'o bei D. Engermano įžvalgos leidžia pastebėti, kaip totalitarizmas palaiptai tapo vis mažiau naudojamas kaip analitinė kategorija, tačiau ne mažiau svarbu suprasti jo praktinį poveikį, tą persidengimą su griežtąja antikomunistine intelektualų laikysena, apie kurią kalba M. Kimmage'as.

Ne vienas sovietmečio tyrinėtojas pripažįsta, kad totalitarizmo sąvoka yra neefektyvi dinamikos pažinimui postalininiu laikotarpiu, t. y. kai ne sistema nulėmė pokyčius (nors turint visišką politinę kontrolę taip turėtų būti), o įtraukus grupių interesų, tinklų ar kitų veikėjų manevravimus, keičiančius sovietinį kraštovaizdį. „totalitarizmas“ daugeliu atvejų praranda analitinį pobūdį. Jis aktualus tik kelių atvejų paaiškinimui: pirma, įvardijant mobilizuojantį totalų judėjimą (apie tai kalba Hannah Arendt); antra, nagrinėjant politinės kontrolės struktūrą (tai savo tyrimuose analizavo M. Fainsodas); trečia, aptariant stalinistinės civilizacijos formavimąsi, kai atsiranda gana internalizuotas „kalbėjimas bolševikiškai“, kurį savo darbe pažymi Stephenas Kotkinas³. Tačiau nereikėtų nuvertinti „totalitarizmo“ sąvokos, nes tam tikruose kontekstuose toks kvestionavimas atrodo netgi neįteisintas. Jis išlieka itin galinga praktine istorijos politikos priemone, iš pradžių pabrėžiant Vakarams Sovietų Sąjungos funkcionavimo pobūdį ir vykdytą terorą, vėliau akcentuojant likusius kontrolės instrumentus, struktūrą ir ambicijas totalitarizuoti visuomenę. T. y. totalitarizmas kaip ambicija su visomis institucijomis, kontrolės priemonėmis

³ S. K o t k i n, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilisation*, University of California Press, 1995.

visada išliko, tačiau vykdant kontrolę trūko esamų resursų panaudojimo efektyvumo. M. Kimmage'o darbas gana iliustratyvus, nes matyti, kad antikomunistinė laikysena formavosi iš įvairių intelektualinių tradicijų, tačiau jų bendras interesas pokariu padėjo kartu kurti neoliberalią tradiciją. Anot jo, W. Chambersą ir L. Thrillingą vienijo aiškus suvokimas, kad stalinistinė civilizacija gali sukristi XX a., juos abu vienijo jų aplinką persmelkiantys laikotarpio ir intelektualinio gyvenimo kataklizmai, po buvusio flirto su socialistine ideologija kiekvienas atrado savo kelią į antikomunistinę laikyseną. Kartu jų pavyzdys iliustruoja tą specifinį JAV intelektualų tapsmo antikomunistais modelį, su kuriuo galėjo tapatintis dauguma JAV intelektualų. M. Kimmage'as pateikia pavyzdžius asmenų, kurie save gretina su minėtais antikomunistais. Pavyzdžiui, neokonservatyvus intelektualas Davidas Horowitzas visiškai tapatinosi su W. Chamberso politinės ir intelektualinės laikysenos raida, būdinga dažnam jų kartos atstovui: jaunystėje būdingu žavėjimusi kairiosiomis idėjomis, vėlesniu susidūrimu su stalinistinio totalitarizmo grėsme ir įnirtinga idėjine kova su priešais, kurie „dažniau buvo įsivaizduojami nei realūs“⁴. Juos supanti intelektualinė bei politinė terpė formavosi Šaltojo karo metu ir buvo tęstinė. Tokiems neokonservatyviai nusiteikusiems aštuntojo dešimtmečio JAV intelektualams kaip Normanas Podhoretzas bei Irvingas Kristolas buvo gerai žinomos L. Thrillingo idėjos, o kartu jiems imponavo archetipinė W. Chamberso neokonservatyvi laikysena, kuri buvo visiškai kitokia nei ketvirtąjo dešimtmečio JAV konservatorių pozicija. M. Kimmage'as taip pat parodo, jog universitetai negalėjo visą laiką palaikyti griežtos antikomunistinės laikysenos, tos ankstyvosios totalitarinės interpretacijos, tačiau realybėje per JAV prezidentų administraciją (pvz., administracijos pareigūnai H. Kissingeris ar Z. Brzezinski), institucijas, tam tikrus įtakingus žurnalus, kitas priemones, kurias veikė antikomunistų neoliberalų ir neokonservatorių tinklas, griežtoji antikomunizmo versija JAV išlaikė aukštą statusą. Galima teigti, jog M. Kimmage'as užčiuopė vertybiškumu pagrįstą intelektualų diskursą, kuriam svarbiausia pirmiausia deklaruoti ne priešą pažinimą, o „priešo nugalėjimą“.

D. Engermano knyga leidžia matyti pokyčius akademinėje aplinkoje ir po truputį atsirandančią dinamiką „pažįstant priešą“. Jis užfiksavo vieną įdomų momentą, kai sovietologijoje išvados būdavo perinterpretuojamos. Pavyzdžiui, naujame M. Fainsodo knygos „Kaip Rusija yra valdoma“ leidime (1963 m., 1-asis leidimas išėjo 1960 m.) buvo daromos korekcijos, įvertinus Nikitos Chruščiovo valdymo kitoniškumą. M. Fainsodas naujai pažymėjo N. Chruščiovui būdingą „apšviestąjį“ ar „racionalųjį“ totalitarizmą ir jo valdymą susiejo su vystymosi raida, akcentuodamas Josifo Stalino supercentralizacijos efektyvumą greitai industrializacijai, tačiau išskirdamas, kad aukštos industrializacijos visuomenei esą toks valdymo modelis netinka. N. Chruščiovo žingsniai lyg ir teikė

⁴M. Kimmage, *The Conservative Turn: Lionel Trilling, Whittaker Chambers, and the Lessons of Anti-Communism*, Cambridge, 2009, p. 11.

daugiau vilčių. Dar po kelerių metų (1967 m.) M. Fainsodas sutiko su politikos sociologo Barringtono Moore'o nuomone, kad „industrializacija“ Sovietų Sąjungai buvo itin svarbi, todėl savo straipsnyje žurnale „Problems of communism“ akcentavo, jog sovietinė visuomenė tampa vis labiau diferencijuota specialistų visuomene, o interesų grupių kontūrai vis labiau ryškėja (aptariamo leidinio p. 218). Netrukus sovietų ekspertai Gordonas Skillingas ir Robertas Tuckeris iš lyginamųjų studijų perspektyvos pradėjo kritikuoti totalitaristinį požiūrį dėl moksliskumo stokos. Aštuntame dešimtmetyje *détente* laikotarpiu vienu metu plėtėsi socialinių mokslų, socialinės istorijos požiūris, kurį ryškiai atskleidė tokių tyrinėtojų kaip Sheila Fitzpatrick⁵ ir kitų autorių tyrimai. Kita vertus, būta atsako ir iš totalitaristinės pusės, pagrįsto tuo, kad autonomiškai visuomenės pokyčiai iš tiesų egzistuoja, tačiau, kaip pažymėjo Z. Brzezinski, sovietų valdžia totalitarizmo sąlygomis išvystė naujas kontrolės technologijas. Abi pusės per ateinančius 20 metų vis rasdavo kontrargumentų, kritikavo ar plėtojo totalitarizmo sąvoką, tačiau su laiku pats konceptas tapo gana išplaukęs, tad sovietologijos ar posovietologijos lauke aiškiau yra kalbėti apie konkretų valdymo lauką, interesų grupes, kontrolės pobūdį, nei visus elementus vilkti į vieną schemą. Ypač kai „totalitarizmo“ kaip praktinės kategorijos, o kartu ir grėsmės aktualumas kiek sumažėjo JAV laimėjus Šaltąjį karą.

Pritaikant šias mintis Lietuvos kontekstui, tam tikrose situacijose ši kategorija yra naudinga. Lietuvos atveju – netgi dvišaliuose santykiuose, pabrėžiant vertybinę dimensiją. Pavyzdžiui, Lietuvos laisvinimo ir atkurtos Lietuvos palaikymo linija buvo viena rimtesnių atramų artimiems Lietuvos ir JAV santykiams. Nuo Šaltojo karo laikų toks SSRS „pavergtųjų / išlaisvintų tautų“ diskursas iki šiol tęsiamas (remia respublikonų partija). Jis tapo viena paskatų Lietuvos–JAV strateginei partnerystei, kartu su kitomis Vidurio ir Rytų Europos šalimis galimybe JAV manevruoti Europoje („naujosios Europos“ konceptas), bendru vardikliu sujungiant geopolitinius interesus, užtikrinant narystę NATO, keliant atsakomybės už totalitarizmo pasekmes regione klausimą. Per tokią istorijos politikos raišką formuojama vertybinė bendravimo pozicija su SSRS teigiamai vertinančia Rusija ar dalijamasi požiūriu su Vidurio ir Rytų Europos valstybėmis socialistinės praeities klausimais. Totalitarizmas tebėra galinga metafora, atspindinti Vidurio ir Rytų Europos šalių patirtį po Antrojo pasaulinio karo, ir priemonė kvestionuoti buvusio režimo neįteisinto klausimą politiniu lygiu. Ji naudojama ir efektyviai prevencijai prieš bet kokią komunizmo atsinaujinimo galimybę, parodant režimo pasekmes ar buvusią kontrolės ir represinio aparato struktūrą bei veikimą. Struktūriškai ją padeda palaikyti ir per buvusiose SSRS teritorijose (savotiško „skeveldrinio regiono“) skatinamą „orientaciją į Vakarus“. Lietuvos atveju toks aktyvumas sutampa su ES Rytų partnerystės iniciatyva,

⁵ S. Fitzpatrick, *The Commissariat of Enlightenment. Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, 1917–1921*, Cambridge University Press, 1970.

Lietuvai, Lenkijai ir dar kelioms buvusioms socialistinėms valstybėms kur kas aktyviau įsitraukiant į šią liniją, nei tai daro senosios Europos valstybės. Savotiškai šią liniją įteisinga tokie pastebėjimai, kad Lenkija ir Lietuva yra paskutiniai Šaltojo karo kariai⁶, ar simboliniai sprendimai (pavyzdžiui, strateginio R. Reagano centro kūrimas Lietuvoje, kaip savotiškas bandymas priderinti lietuviškąjį konservatizmo tipą prie amerikietiškojo Šaltojo karo nusistovėjusio neokonservatizmo). Ši istorijos politikoje ar net geopolitikoje labai efektyvi sąvoka nėra tokia veiksminga moksliniuose tekstuose, nes ji tinkamesnė statiškų dalykų tyrimams, tačiau itin nelanksti vertinant tuometinės visuomenės ar elitų pokyčius. Šiandieninės sovietologijos (postsovietologijos) tyrimuose iš esmės dominuoja daugiau socialinių tyrimų krypties paradigmos, tačiau turint omenyje nuolatinius istorijos politikos iššūkius bei itin aštrų tarptautinės politikos įtampų kontekstą regione, kiekvienam sovietmečio ir posovietmečio procesų tyrinėtojui itin aktualu būtų susipažinti su minėtomis knygomis, kurios leidžia matyti tam tikrus Lietuvos analitinių diskursų ir akademinio gyvenimo bendrumus su JAV intelektine tradicija, siekiant „įvardyti priešą“, „pažinti priešą“ ar „nugalėti priešą“.

Vilius I v a n a u s k a s

Apie mokslo galią ir negalią

Zenonas N o r k u s. **Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu.** Vilnius: Aukso žuvis, 2014, 703 p. ISBN 978-609-8120-04-2

Įspūdis, kurį palieka perskaityta Zenono Norkaus studija, stulbinantis, įkvepiantis, bet kartu ir trikdantis... Nustebino autoriaus samprotavimų galia ir erudicija, operavimas įvairiausiai moksliniais diskursais, kuriuos pats autorius kukliai suveda į sociologijos discipliną, bet kuri studijoje reprezentuojama lyg mokslų mokslas. Įkvėpė autoriaus apsisprendimas savo intelektine jėga atlikti nūdienos visuomeninio gyvenimo aktualijas. O trikdė daugybė kilusių neaiškumų, kuriuos galima būtų apibendrinti vienu klausimu –

⁶ Europos Tarybos užsienio politikos klausimais 2007 m. lapkričio mėn. pateiktas vertinimas apie ES ir Rusijos santykius.

ką norėta ta studija įrodyti? Yra ir dar viena ypatinga studijos savybė, bet apie ją – pa-
baigoje.

Taigi pirmiausia, kodėl parašyta ši knyga. Autorius ir atsako: pirmiausia todėl, kad esąs visuomeninis užsakymas – tiesiog tautinė manija lyginti pirmąją (tarpukario) Lietu-
vos Respubliką su dabartine (toliau – LR I ir LR II). Iš kur ta manija – neaišku. Bet neabe-
jotina, kad kur kas dažniau lyginama LR II nenaudai. Kai sulaukus LR II dvidešimtmečio
paaiškėjo, kad Lietuva Europos šalių rikiuotėje lieka daugmaž toje pačioje vietoje, ko-
kioje buvo LR I, visuomenė pasipiktino: kodėl vis dar nesame viena turtingiausių šalių?
Autorius paaiškina: klausimas aštrus dėl to, kad pagrindinis lietuvių siekis – praturtėti;
esą Lietuvoje geriau būti išvadintam kvailiu nei ubagu; juolab kad turtingo kvailiu pava-
dinti niekas nedrįs. Beje, tautiečiams, pasirodo, ypač skaudu dėl to, kad Lietuva atsilieka
ir nuo Estijos; lietuviams tai tikra *trauma!* (p. 79).

Taigi, inspiracija studijai lyg ir aiški. Smalsu sužinoti, kaip buvo tada (LR I) ir kaip
yra dabar (LR II). Smalsumui numalšinti galima pateikti daugybę skaičių ar procentų.
Tai autorius ir daro pirmuose studijos puslapiuose. Štai pavyzdžiai: 1920–1939 m. Lie-
tuvos gyventojų padaugėjo 22 %, Latvijos – 12,2 %, Estijos – tik 1,5 %, o per LR II
laikotarpį gyventojų sumažėjo apie 17 %; naujagimių mirtingumas LR I 1923–1938 m.
buvo ne žemesnis už 112,5 vienam tūkstančiui, 1925 m. siekė net 179, o LR II – tik 4,2;
1924–1940 m. Lietuvos aukštosios mokyklos išleido 4736 absoventus, o LR II vien per
2011–2012 m. parengė 43 377 specialistus su aukštuoju išsilavinimu; LR I vienam tūks-
tančiui tekdavo 10–12 savižudžių, o LR II – nuo 30 iki 45; LR I valstybinis įsiskolinimas
vienam gyventojui teko tik 51,47 Lt skolos (buvo vienas mažiausių Europoje), o LR II –
jau 13 618 Lt; gynybai LR I išleisdavo 23 % biudžeto, o LR II – tik 3,7 % (p. 19–22).

Galima pateikti ir daugiau skaičių, bet tai mokslinė studija, todėl negali nekilti klaui-
simas: o ką tas lyginimas, be elementaraus smalsumo patenkinimo, dar gali duoti? Juk ir
be tų skaičių akivaizdu, kad situacija XX a. pirmoje pusėje ir dabartiniu metu skiriasi iš
esmės. Tačiau autorius nebūtų mokslininkas, jeigu to nesuprastų (savo komparatyvistini-
nius gebėjimus autorius jau yra atskleidęs ankstesnėje fundamentalioje studijoje (*Kokia
demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios
sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2008, 742 p.), todėl jis panaudoja išsistą mokslinį instru-
mentarijų – sudėtingas atskaitos sistemas, kuriomis visa skaičių bei faktų aibė tarsi įrėmi-
nama ir tuo pačiu įprasminama.

Pirmiausia panaudojamas Groningeno universiteto profesoriaus Angusio Maddisono
išvestas ekonominių pasiekimų ekvivalentas, skaičiuojant nuo Kristaus gimimo – va-
dinamieji Geary ir Khamiso tarptautiniai doleriai („GK\$ 1990 m.“), su kurių pagalba
galima nustatyti konkrečios šalies bendrą visuminį produktą (BVP) konkrečiu metu,
ir tokiu būdu atsiranda galimybė mūsų Lietuvėlės – tiek dabartinės, tiek ir tarpukari-
nės – gyvenimo lygį lyginti ne tik sinchroniškai su visomis kitomis šalimis tarpukario

bei postkomunistiniais laikais, bet ir diachroniškai – su senovės Indija, prokuratoriaus Piloto Judėja ar Tokugavos Japonija (p. 66–96). Bet visa tai, anot autoriaus, tik apšilimui. Palaipsniui įtraukiamos kitos galingos koordinacių sistemos. Visų pirma vadinamosios Kondratjevo bangos, pagal kurias matuojamas kapitalistinės pasaulinės sistemos (KPS) pulsavimas, ir kurios leido sugrupuoti kapitalizmo – ne bet kokio, o racionalaus antrepneriško (RAK) – vystymosi etapus, kurių jau būta penki: RAK1, 1780–1840 m., RAK2, 1840–1896... RAK5, prasidėjęs nuo 1990 m., skilo į dvi atmainas: RAK5.1 – liberalios rinkos kapitalizmą ir RAK5.2 – koordinuotos rinkos kapitalizmą; be to, dar numatytas RAK6, kuris prasidėsiantis 2030 m. ir būsiantis sintetinės biologijos kapitalizmu... Šalia to pristatyta vėberiška Roberto Eriksono, Johno Goldthorpe'o ir Lucienne Portocarero klasių teorija (EGP), pagal kurią galima identifikuoti visuomenės stratifikacijos lygmenį, ir suomių mokslininko Tatu Vanhaneno demokratijos matavimo indeksas *Polity IV* nuo –10 iki +10, kuriuo remiantis sėkmingai galima lyginti Lietuvos politinę sistemą ne tik su demokratijos citadelėmis (*Polity IV* +10), bet ir su Ulmanio Latvija, Stalino SSRS ar Lukašenkos Baltarusija. Prie viso to dar pasitelkiamas tarptautinės sistemos modeliavimas, daugiausia paremtas Immanuelio Wallersteino konceptu apie pasaulio skirstymą į KPS branduolį, pusiau branduolį, pusiau periferiją ir periferiją...

Pristatęs tokį instrumentarijų autorius priartėja prie pagrindinės monografijos užduoties – mokslinio LR I ir LR II palyginimo. Tačiau tam, kad toks lyginimas įgautų tikrai tvirtą pagrindą, reikia daugmaž adekvataus Lietuvos, kaip permanentinio tyrimų objekto, ekvivalento. Kad atliktų šią užduotį, autoriui tenka įveikti savotišką Rubikoną – peržengti sociologijos disciplinos ribą ir įžengti į istorijos valdas. Nors autorius įvade dievagojasi su istorikais varžytis nenusiteikęs, vis dėlto jis imasi drąsios (istoriko akimis) novacijos ir iš esmės pervertina Pirmojo pasaulinio karo metais Vokietijos įvestą Lietuvoje okupacinę sistemą. Taigi, vadinamąjį Oberostą autorius interpretuoja kaip centralizuotą komandinę, bemaž socialistinę sistemą, iš kurios patyrimą, autoriaus nuomone, perėmę ir bolševikai. Tokiu atveju neturėtų stebinti, kad vokiečiams pasitraukus iš Lietuvos ir jų vietą užėmus Vinco Mickevičiaus Kapsuko vyriausybei Lietuvoje, 1918–1919 m. kokių nors rimtesnių pertvarkymų, galėjusių sukelti vietinių gyventojų nepasitenkinimą, neįvyko (čia autorius pozityviai reaguoja į recenzento straipsnį apie V. Kapsuko režimo santykinį liberalumą, už tai recenzentas dėkingas). Vėliau, anot studijos autoriaus, tą pačią Oberosto sistemą bolševikai pritaikę Sovietų Sąjungoje, o po 1940 m. ir Lietuvoje. Tad išeity, kad Oberostas, Kapsuko valdžia bei LSSR – iš esmės tos pačios sistemos, iš kurių *tai pačiai* Lietuvai du kartus teko pereiti į kapitalizmą. Taip išvedama istorijos pasikartojimo fikcija, o tuo pačiu ir LR I lyginimo su LR II determinacija. Autorius rašo: „1918–1922 m. ir 1990–1992 m. Lietuvos istorijoje – tai ne tik dvi nepriklausomos valstybės kūrimo, bet ir dvi buržuazinių demokratinių revoliucijų, mūsų laikų literatūroje dažniau vadinamų pereigomis (angl. *transition*) epochos. Viena šių buržuazinių revoliucijų buvo antifeoda-

linė, o kita – antikomunistinė. Pirmoji pakeitė Lietuvos kapitalistinės raidos trajektoriją (iš „prūsiškojo“ į „daniškąjį“ kelią), antroji – atkūrė kapitalizmą Lietuvoje ir reintegravo į kapitalistinę pasaulio sistemą.“ (p. 121). Taigi, mokslinis pagrindas LR I ir LR I lyginimui sudarytas.

Čia tektų pripažinti, kad Oberosto ir LSSR lyginimas atrodo originaliai, žadina netikėtas asociacijas. Pažymėtina, kad autorius operuoja tikrai plačia literatūra apie Oberostą, ypač ano meto vokiečių kalba, daugeliu atvejų Lietuvos istoriografijoje net nežinoma. Vis dėlto, neatmetant vokiečių ir sovietų įvestų režimų lyginimo prasmės, kartu vertėtų neignoruoti ir skirtumų, kuriuos galėtų charakterizuoti kad ir tokia aplinkybė, kuri, tiesa, būtų sunkiai identifikuojama naudojant vien autoriaus pristatytą mokslinį instrumentariją. Taigi, įvedant Oberostą vienas iš naujos tvarkos reglamentuojančių potvarkių įpareigojo vietinius gyventojus, visų pirma lietuvius, pamačius vokiečių kareivį nedelsiant sustoti nusiimant kepurę, ir tokia dvasia nužymėta tvarka išliko praktiškai visą vokiečių okupacijos laikotarpį, net nepaisant to, kad „didžiosios politikos“ plotmėje 1917–1918 m. jau kūrėsi nepriklausomos Lietuvos pamatai, o Oberostą pakeitus Kapsuko vyriausybei bemaž visus naujos valdžios įkurtus komisariatus netruko užpildyti lietuviai – politikai bei visuomenės veikėjai, ir tose pozicijose jie galėjo daugmaž sėkmingai veikti tiek savo, tiek krašto labui tol, kol ėmė aiškėti, kad didesnę istorinę perspektyvą turi ne V. Kapsuko valdžia Vilniuje, bet Antano Smetonos ir Mykolo Sleževičiaus valdžia Kaune; beje, reikalams taip klostantis daugelis bendradarbiavusių su V. Kapsuku iš Vilniaus sėkmingai persikraustė į Kauną.

Tačiau recenzuojamos studijos autoriui Oberosto ir LSSR lyginimas svarbus visai kitu aspektu, būtent – dėl žalos atlyginimo už sovietinę okupaciją. Apskritai neaišku, ar pastarasis klausimas autoriui iškilo tik kaip šalutinė komparatyvistinio užsiangąžavimo pasekmė, ar priešingai – pati studija buvo inspiruota minimo klausimo. Šiaip ar taip, okupacinės žalos atlyginimo motyvas ryškiai persmelkė bemaž visą studijos tekstą, suteikdamas jam tam tikrą politinį bei pilietinį koloritą. Kaip paaiškina pats autorius, „diskusija tuo klausimu reikalinga siekiant kuo geriau pasiruošti artėjančioms deryboms su postputininės demokratinės Rusijos atstovais dėl atlyginimo okupacinės žalos“. Įdomu tai, kad pretenzijos dėl okupacijos Rusijai jau turi savo istorinį precedentą – pretenzijas Vokietijai už okupacinę žalą 1915–1918 m., kurios šiaip ar taip buvo patenkintos: tada Lietuvai pavyko išsiderėti maždaug 2,3 procento pradinių savo pretenzijų. Tuo remdamasis autorius netikėtai reziumuoja: jeigu dabartinės Lietuvos derybininkams pavyktų pasiekti bent panašios dalies pretenzijų patenkinimo iš Rusijos pusės, tie derybininkai turėtų būtų apdovanoti ordinais! (p. 139).

Beje, pretenzijos Rusijai jau suskaičiuotos. Žalos esama ne tik tiesioginės, susijusios su politinėmis represijomis prieš Lietuvos žmones, bet ir netiesioginės, padarytos Lietuvos ūkiui dėl ydingos sovietinės sistemos. Pagal skaičiavimus (neoficialius Dainiaus

Žalimo), tiesioginė žala siektų 20 mlrd. dolerių, o įtraukiant ir netiesioginę – 800 mlrd. (p. 135–136). Tačiau autorius perspėja: per sovietmetį Lietuva tapo turtingesnė už LR I 3–4 kartus, todėl rusai neišvengiamai paklaus: apie kokią žalą galima kalbėti? Juolab kad Rusijos reaktionieriai jau yra apskaiciavę savo preliminarią sąskaitą Lietuvai, ir ji siekia 60 mlrd. dolerių. Taip klostantis reikalams Lietuvai, anot autoriaus, teks įrodyti kur kas daugiau nei tiesioginės žalos pagrįstumą; Lietuvai teks įrodyti savo netiesioginės žalos pagrįstumą, t. y. įrodyti, kad jei ne sovietinė okupacija, tai Lietuva būtų turtingesnė ne 3–4, bet 6–7 kartus, ir būtų tapusi tokia kaip Suomija (o ne koks Urugvajus, kuris nepaisant to, kad jokių okupacijų nepatyrė, per minimą laikotarpį praturtėjo net kiek mažiau nei LSSR).

Taigi, priartėjome prie bene įdomiausio studijos siužeto: koks turėtų būti Lietuvos pretenzijų orientyras – Suomija ar Urugvajus? Jeigu Suomija, tai Lietuvos derybininkams tektų įrodyti, kad Lietuva turėjo potencialą pereiti iš tos stadijos, kurią ji buvo pasiekusi LR I laikais (o ji buvo tapusi pusiau periferiniu kapitalizmu, t. y. žemės ūkio produkcijos, ne žaliavos – eksportuotoja, ir Lietuvos kapitalizmas buvo tapęs kooperaciniu, t. y. pasiekęs lyg ir RAK3 stadiją; pagrindinė gamybos organizacinė ląstelė buvo šeima, gaminanti ne tiek pelnui, kiek išlikimui – tai vadinamasis veberinis-tubelinis kapitalizmas), į viešųjų korporacijų kapitalizmo stadiją RAK4, kur dominuoja stambus kapitalas ir gamyba realizuojama dėl aukštų technologijų – sintetinės chemijos, elektrotechnikos, automobilizacijos. Be to, Lietuvos demokratija turėjo pereiti iš rinkiminės demokratijos stadijos, kokia ji buvo 1920–1926 m. (pagal Vanhaneno demokratijos indeksą *Polity IV +7*), ir juo labiau iš A. Smetonos diktatūros, kurios VDI nustatytas itin žemas – *Polity IV – 4*, t. y. panašus į stalininės SSRS ar lukašenkinės Baltarusijos (prieš tokią Vanhaneno išvadą autorius argumentuotai protestuoja, ir savo ruožtu pateikia ne mažiau abejotiną išvadą: esą 1920–1926 m. Lietuvoje būta net daugiau demokratijos nei LR II 1990–1992 m.); šiaip ar taip, Lietuva, siekdama tapti tokia kaip Suomija, privalėjo peraugti į institucinę demokratiją – *Polity IV +10*. Atitinkamai turėjo transformuotis ir Lietuvos visuomenės klasinė struktūra pagal Johno Goldthorpeo ir Lucienne Portocarero (EGP) teoriją.

Kaip visa tai sektųsi įrodyti derybose su Rusija (kad ir demokratine), nespėliosime. Bet šiuo atveju svarbiausia – kokias tų įrodinėjimų perspektyvas galima numatyti remiantis studijoje pateiktu instrumentarijumi bei autoriaus mokslinė išmintimi? Deja, šios recenzijos autoriui aiškaus vaizdo susidaryti nepavyko. Žinoma, recenzentas negali dėti galvos, kad pakankamai įdėmiai perskaitė visus 703 studijos puslapius ir visa, kas juose surašyta, suprato adekvačiai (beje, sekti autoriaus mintį būtų buvę lengviau esant asmenvardžių rodyklei). Šiaip ar taip, pagrindo neaiškumams, regis, yra. Štai studijoje po ilgų samprotavimų, kaip Lietuva vystytųsi 1940–1990 m., jei sovietinės okupacijos nebūtų buvę, daroma tokia išvada (p. 250): „Visas šis kapitalistinės Lietuvos kelio 1940–1990 m. į KPS branduolį, į priešakinio technologinės pažangos krašto šalių klubą kontrafaktinis scenari-

jus buvo sukonstruotas tik tam, kad parodyti, jog Lietuvos reikalavimai Rusijai atlyginti ne tik tiesioginę, bet ir netiesioginę okupacijos žalą nėra laužti iš piršto. Lietuva galėjo tapti Baltijos Urugvajumi, per 50 kapitalistinės raidos metų 3–4 kartus padidindama BVP vienam gyventojui (nuo 2000–2200 iki 7000–9000 1990 m. GK\$ vienam gyventojui) – maždaug tiek, kiek jis padidėjo valstybinio socializmo laikais. Tokiu atveju netiesioginės okupacijos žalos nebuvo: Rusija mums skolinga 20 mlrd., o ne 800 mlrd. ar net daugiau 2000 m. JAV dolerių.“ (Atsiprašau, įsiterpsiu: kaip tada suprasti teiginį, kad reikalavimas atlyginti netiesioginę žalą „neišlaužtas iš piršto“?). „Tačiau, – tęsia autorius, – ji galėjo tapti tokio pat technologinio ir ūkinio lygio šalimi, kaip ir Suomija. Tam jos BVP per 50 metų turėjo išaugti 7–8 kartus (iki maždaug 16 000 GK\$). Kadangi per tą laiką pačiai Suomijai savo BVP vienam gyventojui pavyko padidinti tik kiek daugiau negu 5 kartus (nuo 3589 GK\$ iki 16866 GK\$), tas scenarijus gali būti kiek per daug optimistinis...“ (?)...

Iš tolesnio autoriaus minčių dėstymo galima suprasti, jog pagrindinė kliūtis Lietuvai pasiekti Suomijos lygį būtų buvęs stambaus kapitalo trūkumas. Ieškodamas išeities autorius bando apeliuoti į kontrafaktinės istorijos raidos atvejį – jeigu nebūtų Antrojo pasaulinio karo ir holokausto, Lietuvoje būtų likusi didelė žydų diaspora, kuri gal būtų pagelbėjusi: „Lietuvos žydų kapitalas dėl plačių tarptautinių ryšių būtų turėjęs lyginamųjų pranašumų ir suvaidinęs svarbų vaidmenį pritraukiant į Lietuvą užsienio kapitalo investicijas...“ (p. 251).

Bet tokie svarstymai kelia nemažai naujų abejonių. Pirmiausia, jeigu keliama alternatyva Antrajam pasauliniam karui – o reikia suprasti, kad toji alternatyva būtų keliama ir derybose su Rusija dėl žalos atlyginimo, vadinasi, būtų priimta nuostata kaltinti Rusiją kaip SSRS paveldėtoją ne tik už Lietuvos okupaciją bei aneksiją 1940 m., bet ir už Antrojo pasaulinio karo kilmę. Tokie užmojai, švelniai tariant, vargiai atitiktų Lietuvos pajėgumus, turint galvoje kad ir tai, jog dar ne taip seniai plataus tarptautinio susivienijimo pastangos nutempti SSRS / Rusiją į naująjį Niurnbergo teismą nuėjo niekais. Reikia taip pat turėti galvoje, kad derybose su Rusijos atstovais ėmus jų atžvilgiu mesti kaltinimus dėl Antrojo pasaulinio karo neabejotinai ir iš pastarųjų pusės pasipiltų kontrakaltinimai daugybei valstybių... Ir galima pagrįstai spėti, kad tuo derybos baigtųsi.

Kita vertus, autorius kelią įdomią alternatyvą Molotovo–Ribentropo paktui, būtent, Molotovo–Halifakso–Bonet pakta, po kurio karo galėjo apskritai nebūti arba jeigu jis ir būtų kilęs, tai tikrai ne su tokiomis baisiomis pasekmėmis, kokias atnešė realiai įvykęs karas (p. 235–239). Tektų pripažinti, kad pasvarstymai dėl tokios alternatyvos įdomūs bei prasmingi, bet – daugiausia tik tuo, kad papildomai patvirtina istorijos mokslo jau seniai prieitą išvadą, jog išvengti karo buvo praktiškai neįmanoma. Užtektų turėti galvoje vien tą aplinkybę, kad minimo kontrafaktinio pakto atveju Lietuva, labai tikėtina, būtų likusi be Klaipėdos ir Vilniaus. Kažin ar vertėtų skelbti referendumą norint išsiaiškinti, ar lietuviams būtų priimtina tokia alternatyva.

Dar viena ne mažiau provokuojanti asociacija siejasi su apeliacija į žydų diasporą kaip bene pagrindinį indikatorių kontrafaktiškai projektuojant Lietuvos galimybę įsitvirtinti tarp PKS branduolio valstybių. Čia neišvengiamai kyla klausimas (kuris, tiesa, sveiko proto lygmeny, kitaip, nei mokslinėje plotmėje, negalėtų kelti didesnių neaiškumų): kaip toji žydiškoji dimensija galėtų būti identifikuojama autoriaus operuojamo instrumentarijus – PKS branduolio, RAK, VDI, EGP? Ir jeigu tokia identifikacija galima žydų atveju, tai tada ji adekvačiai turėtų būti taikoma ir kitoms etninėms bendruomenėms, tuo pačiu ir lietuviams. Tiesa, autorius ta linkme daro tam tikrus žingsnius: jis RAK4–5.1 bei RAK4–5.2 lygmenis sieja su anglosaksų šalimis, Vokietija, Japonija bei Šiaurės Europos šalimis, taip pat Pietų Korėja, Taivanu, Singapūru (p. 252–255). Tačiau lieka neaišku, ar tai tik faktinis geografinis konstatavimas, ar kas nors daugiau.

Šiaip ar taip, panašu, kad studijoje naudojamas instrumentarijus, nors ir labai galin-gas, bet ne visagalis. Štai p. 261 randame pasażą apie tai, kad LSSR veikė daugybė įmonių („Sigma“, „Vingis“, „Pergalė“, „Spalio 60-mečio“, „Koordinatės“, „Venta“, „Vilma“), kurios, anot autoriaus, gamino technologiškai sudėtingą produkciją, reprezentuojančią ne tik RAK4, bet ir besiformuojančią RAK5 (vadinasi, aukštesnio lygio nei 1990 m. Suomijos!). Tų gamyklų produkcija prilygusi PKS branduolio šalyse gaminamai produkcijai. Tačiau, nepaisant aukštos tos produkcijos kokybės bei gamybinio efektyvumo, visa toji pažangi pramonė pražuvo; ji, pasak autoriaus, tapo vadinamojo Vaneko-Reinerto efekto auka: „kai skirtingo technologinio lygio šalys ekonomiškai integruojasi rinkos sąlygomis (...) ekonomiškai silpnesnės ekonomikos iš dalies deindustrializuojasi“. Vadinasi, išeitų, kad negana to, jog yra pasiekiamas aukštas technologinis RAK5 lygmuo, kas lyg ir supo-nuotų neabejotiną konkurencinį pranašumą jei ne PKS branduolio, tai pusiau branduolio, pusiau periferijos ir periferijos šalyse; vadinasi, norint išlikti bei progresuoti „rinkos sąlygomis“ reikia dar kažko? Deja, studijoje tuo klausimu nesiplėtojama. Tiesa, užsimenama apie tarptautinės sistemos vienpolio bei daugiapolio variantų priešstatą, tačiau – be aiškesnio to klausimo ekstrapoliavimo.

Bet nusileiskime arčiau lietuviškos žemės. Bene didžiausių abejonių recenzentui sukėlė studijos siužetas, susijęs su Vilniaus klausimu. Mat autorius, pasinerdamas į kontra-faktinių alternatyvų stichiją, imasi samprotauti, kaip Lietuva galėjusi 1920 m. atsikovoti iš Lenkijos Vilnių. Autoriaus nuomone, išvyti Želigowskį būtų pakakę 50 tūkst. Lietuvos kariuomenės, bet nelaimėi tos kariuomenės 1920 m. rudenį tebuvę 25 tūkst. Iš tolesnio dėsty-mo aiškėja, kad visa problemos esmė tame, jog tuometinė Lietuvos vyriausybė pagailėjusi pinigų reikiamo dydžio karuomenei. Recenzentas, šiek tiek išmanantis apie kalbamą prob-lemą, sutiks, kad „lietuviškasis godumas“ tikrai turėjo tam tikros įtakos ano meto įvykių raidai. Tačiau – tik ne tokiu mastu, kaip tai interpretuojama recenzuojamoje studijoje.

Pirmiausia recenzentą stebina aplinkybė, kad autorius, dėstydamas aukščiaui minė-tą Vilniaus praradimo koncepciją, niekaip nesureaguoja į ką tik spaudoje pasirodžiusią

Lietuvos istorijos X tomo pirmą dalį, kurioje 1920 m. rudenį susidariusios aplinkybės interpretuojamos visai kitaip nei recenzuojamoje studijoje, nors pats studijos autorius yra minimo leidinio recenzentas ir yra pateikęs ypač teigiamą atsiliepimą. Tiesa, studijoje apeliuojama į prof. Zenono Butkaus straipsnį (Kodėl Vilnius atiteko Lenkijai 1919–1920 m.? *Vilniaus klausimas Lietuvos Respublikos diplomatiroje 1918–1940 m.*, Kaunas, 2003, p. 23–31). Tačiau minimame straipsnyje, kaip susidarė įspūdis recenzentui, akcentuojama versija, kad Lietuva 1920 m. liepos mėn. galėjusi pati užimti Vilnių iki ateinant Raudonajai armijai. Nesigilinant į pastarosios versijos implikacijas, šiuo atžvilgiu tenka pastebėti, kad situacija 1920 m. liepos mėn. ir tų pačių metų spalio mėn. – iš esmės skirtinga: žygis į Vilnių 1920 m. liepą būtų reiškęs atsisakymą įsipareigojimų likti neutraliems Lenkijos–Sovietų Rusijos karo atžvilgiu, tuo tarpu išvartyti Želigowską iš Vilniaus 1920 m. spalio mėn. teisiniai įsipareigojimai netrukdė. Visgi pravartu būtų turėti galvoje realią padėtį, tuo metu susidariusią regione.

Taigi, norint išvartyti iš Vilniaus Želigowskio kariuomenę, kurios pradiniam etape buvo apie 15 tūkst., būtų neišvengiamai tekę susidurti ir su Lenkijos reguliariomis pajėgomis, specialiai skirtomis Želigowskio priedangai, t. y. su trečia armija, susitelkusia ties Varėna, ir su antra armija, kuri, pasinaudojusi susitarimu su sovietais 1920 m. spalio 5 d., galėjo apeiti Lietuvą iš rytų ir susitelkti ties Švenčionimis. Pagal Lenkijos istorikų pateikiamus duomenis, tuo metu visos Lenkijos pajėgos ties Lietuva sudarė apie 100 tūkst., todėl Lietuvai, net ir atsikračius godumo ir padidinus savo kariuomenę nuo 25 iki 50 ar net 70 tūkst., vargiai būtų pavykę iškrapštyti lenkus iš Vilniaus. Bet sakykime, suveikia ypatingas lietuviško kario drąsos bei išminties fenomenas, ir Lietuvos kariuomenė, sėkmingai atlaikiusi Želigowskio puolimą ties Širvintomis bei Giedraičiais, įsiveržia į Vilnių. Triumfuoja teisingumas bei teisė. Kas toliau? Matyt, tokiu atveju Lenkijos kariuomenei – tiek Želigowskio, tiek reguliariai – būtų tekę susitelkti į Lenkijai pagal Rygos sutartį pripažintą koridorių nuo Dysnos iki Neries bei Nemuno aukštupių pelkynų, ir būnant ten, viena vertus, budriai saugoti pozicijas iš rytų nuo galimo Raudonosios armijos puolimo, o kita vertus, neįtikėtinais ištvėrimingai stebėti, kaip lietuviai, įsistiprinę Vilniuje, jį entuziastingai atlietuovina. Nesvarstant, kiek ilgai lenkams būtų užtekę jėgų pakelti tokią kankynę, tenka užduoti kitą klausimą – kas toliau? Sakysime, Lenkijos kariuomenė išsikrausto iš Rygos sutartimi jai suteikto koridoriaus, bet tokiu atveju kyla dar du klausimai: pirmas, kas tą koridorių turėtų užimti, ir antras, kur ta Lenkijos kariuomenė turėtų sustoti piečiau minimo koridoriaus?

Kadangi recenzentas neabejoja studijos autoriaus gebėjimu dėstyti loginius silogizmus, neatmestina prielaida, kad aukščiau pateiktų svarstymų seka galėtų pakrypti darokia nors visai netikėta linkme. Nes skaitant studiją susidaro įspūdis, jog autorius turi polinkį *esant reikalui* istorinę realybę pakeisti (ar pridengti) mokslinėmis sofistifikacijomis. Versija apie Lietuvos karinius pajėgumus, regis, reikalinga tam, kad nesusikomplicuotų

išeities pozicijos būsimose derybose su Rusija, siekiant išsireikalauti žalos atlyginimo. Tačiau, kai studijoje prieinama prie spėliojimų apie galimus tų derybų rezultatus, autorius leidžiasi į samprotavimus, kuriems – *kai kuriems* – ne tik ne svetimas realizmas, bet jis vietomis netgi ypač baugus.

Taigi, studijos pabaigoje pateikti net 5 galimi tokių derybų scenarijai kodiniais pavadinimais G 1, G 2, ir t. t. Mat patį siekį išgauti atlyginimą už okupacinę žalą autorius sieja su LR I siekiu atgauti Vilnių, o pastarasis siekis istoriografijoje (kolegos Algimanto Kasparavičiaus) jau buvo prilygintas garsios Samuelio Becketo pjesės lyrinio herojaus Godo laukimui. Nors asociacija su Vilniaus grįžimu lyg ir pirštų laimingą pabaigą (Godo sulaukta), tačiau studijoje scenarijai evoliucionuoja nuo paties optimistiškiausio – G 1, pagal kurį poputininė demokratinė Rusija imtų mokėti Lietuvai reparacijas (tuo pačiu patvirtinama Vytauto Landsbergio strategijos teisingumą), iki paties pesimistiškiausio – G 5, pagal kurį būtų sulaukta „ne to Godo“ (ką tai reikštų, recenzentas nesiryžta atpasakoti, kad netyčia neiškreiptų minties, ir siūlo skaitytojui pačiam susipažinti su originalia versija). O šioje recenzijoje atėjo laikas aptarti dar vieną recenzuojamos studijos ypatybę, tikrai ne paskutinės reikšmės, kuri daro esmingą poveikį visam bendram įspūdžiui.

Turimas galvoje beskaitant studiją susikaupęs įtarimas, kad praktiškai kone po visu jos tekstu (taip pat ir tose vietose, kur aptariamas minėtas žalos atlyginimo klausimas) yra galimai padėti ir „savo valandos“ laukia ironijos užtaisai, kurių, nors dažnai pridengtų, negalima ignoruoti; jie ir intriguoja, kelia žavesį, ir tuo pačiu nuolatos palieka neatsakytą klausimą – ar autorius vieną bei kitą teiginį pateikia rimtai, ar tik juokauja (ankstesnėse autoriaus studijose tokio reiškinio neteko pastebėti). Dėl pastarosios aplinkybės skaitant net kildavo mintis, kad studiją vertėtų laikyti ne tiek moksliniu (pozityvistine prasme), kiek literatūriniu veikalu, keliančiu asociacijas, sakysime, su Jaroslavo Hašeko ar Kurto Vonneguto romanais. Nors pats autorius savo veikalui romano statusą neigia, tačiau to veikalų stilistika negalėjo nepaveikti ir šios recenzijos pobūdžio. Tekstų prisipažinti, kad bemaž visais pasiryžimo diskutuoti atvejais recenzentui teko įveikti dvigubą dvejonę: viena vertus, ar ta diskusija nebus skurdinama autoriaus išmonė, o kita vertus – ar neištiks *fiasco* bandant rimtai priimti su humoru pristatomus dalykus.

Ten, kur nuo ironijos pereinama prie sarkazmo, yra paprasčiau, ir kai kurias iš tų vietų verta pacituoti: 164 p., vertindamas LR I veikusių LKP kaip „penktą koloną“, autorius teigia, kad LR II tokių atitikmenų nėra, ir tęsia: „nors Liberalų demokratų ir Darbo partijoms jų konkurentės bei joms palanki žiniasklaida lipdo ne vien „populizmo“, bet ir Rusijos „penktos kolonos“ etiketes, reikia labai stipriai užsimerkti ir rėkti, kad nematytum jų skirtumų nuo tarpukario laikų LKP.“ 297 p., reaguodamas į augančią LR II valstybinę skolą, iš vienos pusės, ir nuolat eskaluojamą „Rusijos grėsmę“ iš kitos, autorius teikia pasiūlymą: „Pats paprasčiausias būdas apginti nepriklausomybę – ją taip praskolinti, kad ji nebeatrodytų patrauklus grobis... Nors po Lietuvos prisijungimo prie NATO ir ES

„Rusijos grėsmė“ dar labiau eskaluojama, ji veikiausiai tėra šiuolaikinės „lietuviškosios ideologijos“ mitas, kurio gajumą lemia „Rusijos grėsmės“ diskurso parankumas vidaus politikos tikslams – verbuoti ir mobilizuoti Lietuvos dešiniųjų partijų elektoratą.“ 598 p.: „Didysis „nežinomasis“ yra Rusija. Neprašina nei savaitės, kad Lietuvos žiniasklaida nepraneštų apie vis naujus Rusijos išpuolius, pradėdant kėsintis pakenkti krikščionių aukščiausių Lietuvos pareigūnų reputacijai ir baigiant Lietuvos pareigūnų konfidencialių pokalbių nutekėjimu ar nenoru pirkti lietuviškų sūrių. Nesvarbu, kas bloga Lietuvoje beatsitiktų (gal išskyrus blogą orą), visuomet atsiranda įžvalgus komentatorius, tuos negerus nutikimus paaiškinantis Rusijos intrigomis.“

O štai 637–654 p. pereinama prie futurologijos. Panašiai kaip marksizmo klasikai prognozavo komunizmą, o šiuolaikiniai Lietuvos konservatoriai – „globalią Lietuvą“, taip ir autorius kelia idėją apie sintetinės biologijos kapitalizmo (arba pažaliavusio kapitalizmo) perspektyvą, kurioje Lietuva taptų Baltijos Kuveitu, ir tokiu būdu būtų galima realizuoti pačią didžiausią lietuvių svajonę – praturtėti. Tam esą tereiktų tik apsodinti Lietuvą Sosnovskio barščiais bei dar labiau sumažinti joje gyventojų skaičių (kad liktų daugiau vietos); taigi, numatoma tokia įvykių eiga: kai Sosnovskio barščių derlius būtų nuimamas, jis būtų kraunamas į specialius baltai nudažytus (!?) konteinerius, kur pasitelkus labai aukštą biochemines šeštos Kondratjevo bangos technologijas būtų perdirbamas į biodegalus ir tada vamzdžiais ar degalovežiais transportuojamas į Klaipėdos uostą... Neabejotina, kad Rusija tuo metu jau turėtų būtų „negrižtamai sulaukyta“, o Lietuva – pasiekusi išsvajotą energetinę nepriklausomybę.

Iš pacituotų ištraukų galima suprasti, kad autoriaus ironija ir sarkazmas daugeliu atvejų adresuoti dabartinę Lietuvą valdančiam politiniam elitui bei jį aptarnaujantiems komentatoriams. Taigi, gali būti, kad ir visa studija skirta tam, kad vadinamieji mūsų viešosios erdvės lyderiai atsikvošėtų nuo juos apėmusio marazmo. Tokiu atveju ironija bei sarkazmas turėtų tik pagelbėti ten, kur grynai moksliniai argumentai nebepajėgūs. Bet ar nėra taip, kad ironija ir sarkazmas tik gelbsti bei maskuoja mokslinio instrumentarijaus negalią? Norisi tikėti, kad pastaroji prielaida neteisinga.

Česlovas Laurinavičius